

УДК 821.161.2.09“18/19”І.Франко:82.95

ЧОТИРИ МАЛОВІДОМІ ПРАЦІ ІВАНА ФРАНКА

Микола ЛЕГКИЙ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна*

Публікація повертає в науковий обіг призабуті рецензії й огляди І. Франка, які з ідеологічних причин не могли бути надруковані у 50-томовому Зібранні творів. Запропоновані статті кидають нове світло на Франкову рецепцію українського історико-літературного процесу.

Ключові слова: рецепція, історико-літературний огляд, літературна силуета, національна ідентичність.

Чимало Франкових рецензій та оглядів з різних причин (насамперед ідеологічних) не передруковувалися після виходу в світ і по суті залишилися за межами сучасного франкознавства. Це, зокрема, стосується першої частини інтерпретаційного диптиха “Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка” з назвою “Гайдамаки” (Світ. – 1881. – № 8/9. – 10. IX. – С. 158–161; № 10. – 10. X. – С. 171–172), друга частина якого – “Темне царство” – мала щасливішу долю; рецензій на перший том творів М. Кропивницького (Зоря. – 1883. – № 13. – 1 (13). VII. – С. 217–218) та на збірку українських оповідань Д. Мордовця, що з’явилася в Петербурзі 1885 р. Ця рецензія вперше вийшла друком польською мовою у додатку до петербурзької газети “Kraj” (1886. – № 24. – 15 (27). VI. – S. IV–V), а потім побачила світ в автоперекладі українською мовою в альманасі “Ватра” (Стрий. – 1887. – С. 147–153). Дещо більше пощастило Франковому оглядові “Українська література в 1904 році”, який після публікації в часописі “Österreichische Rundschau” був передрукований у збірнику “Beiträge zur Geschichte und Kultur Ukraine” (Берлін, 1963).

Кожна з цих студій містить контрверсійні міркування, додає нових штрихів до літературних силует наших письменників, зокрема до їх національної ідентичності, дає змогу простежити Франкову візію українського літературного процесу. Мав рацію Франко чи ні, наскільки істинними були його судження про творчість українських майстрів слова – це тема окремої розмови. Наразі ж повертаємо цікаві й цінні дослідження І. Франка в науковий обіг.

Рецензії “Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка. I. Гайдамаки”, “Збірник творів М.Л. Кропивницького. Т. 1” подаємо за першодруком, “Д.Л. Мордовець. Оповідання” – за публікацією у “Ватрі”. Огляд “Українська література в 1904 році” подається в українському перекладі за публікацією у виданні “Beiträge zur Geschichte und Kultur Ukraine”.

ПРИЧИНКИ ДО ОЦІНЕННЯ ПОЕЗІЙ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

I. “Гайдамаки”

Для належного оцінення творів Тараса Шевченка, ба й других наших давніших писателів, у нас досі дуже мало зроблено. Крім деяких злучайних заміток, найдеться ледве кілька студій в цілім нашім письменстві, посвячених розборові важніших пам’ятників нашої сьоговікової літератури¹. Та й не диво. У нас досі більше любувалися тими творами, більше декламували їх, аніж старались їх розуміти. При тім круг образования нашої (галицької) інтелігенції був надто тісний, критична думка надто мало вироблена, щоб хто з галичан міг успішно взятись до того діла. При тім же в сутолоці різних партій галицьких тим творам нашої словесности, а особливо творам Шевченка, припала дуже незавидна і всяку критику вбиваюча роля – книг канонічних, священного писання, на котре покликувались, котре натягали, кождий по своїй уподобі і до своїх партійних видів². А хоть дехто й брався до критикования і пояснювання творів Шевченка, то робилось се без належної наукової методи, критика оберталась в вузькім кружку, ограничувалась нераз тільки пересказанням полатаною прозою того, що Шевченко висказав стихами. Дві хиби нашої школи і нашого образования – застарілість наукової методи і застарілість самих поглядів на життя, світ і історію – не давали розвистись у нас критичній думці. Приміри пояснять се найліпше. Найкраща робота про Шевченка, яка появилась в Галичині, – се, безперечно, студія д. Партицького “Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка”. Вона цінна вже тим, що зводить до купи думки Шевченка, розкидані по його поемах, і старається з них вибудувати одноцілий світогляд нашого поета. Але іменно в тім лежить також її найбільша хиба, що Шевченко бересь в ній як цілість, як щось одностаїне, викінчене і скристалізоване в собі, вважаєсь радше твердим і недвижним, хоть ясным, хрусталем, ніж чоловіком, що зміняєсь і розвиваєсь; значитьсь, недостача генетичної методи. Ми, прочитавши працю д. Партицького, остаємся в непевності: коли се так думав Шевченко, як критик показує? чом у він так думав? чи думка тота була у нього тривка і в’язалась тісно з цілим його світоглядом, з цілою його моральною натурою, чи се, може, тільки риторична фраза, гіперболічне або образове речення? Очевидно, що се недостача дуже важна і підриває вартість цілої праці, позаяк читач не бачить ніякої поруки

¹ Ось важніші статі, посвячені розборові творів Шевченка: “Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка” Ом. Партицького (часть перша); розбір “Неофітів” Згарського; розбір “Неофітів”, “Послання”, “Гайдамаків” і др. Ом. Огоновського; “Шевченко і його думки про громадське життя” S-o (Громада, IV). Коли додамо до того деякі замітки в “Dzienniku literackim” і відповідь на них в “Вечерниціях”, далі книжку Гвідо Батталі “Taras Szewczenko i jego pisma”, книжку Обріста “Taras Grigorijewitsch Schewtschenko, ein kleinrussischer Dichter” і статтю Емілія Дірана в французькім журналі “Revue des deux Mondes”, то будем мати більш-менш усе головне, що досі у нас і за границею списано про Шевченка. В російській літературі звісна нам тільки коротка, хоть і гарна, рецензія Добролюбова на “Кобзаря” (Примітка Ів. Франка).

² Дуже гарно і наглядно показано се іменно в статті М. Драгоманова “Шевченко й українофіли”, Громада, IV.

за те, що весь суд критика побудований на твердій науковій основі, а не на злучайній комбінації та догадках. При тім же критика д. Партицького не виходить поза той круг думок, який знаходить в поезіях Шевченка; не бачимо там навіть проби розбору самих тих провідних думок Шевченка. А іменно такий розбір був би дуже багато причинився не тільки до вияснення становища Шевченка як поета і діяча громадського, але був би – в той час, коли вийшла книжка д. Партицького – дуже причинився до розвитку тодішнього українофільства в Галичині і до спровадження його на дорогу правдивого народовства. Та, як кажемо, такого розбору й заводу нема в праці д. Партицького, і до нього він, як видно з його пізніших відозв о Шевченку і з його прочій літературної діяльності, не був зовсім спосібний.

Такі самі недостатки бачимо і в працях критичних д. Огоновського. Тота сама метода – не узглядняти розвитку поета і його думок; тота сама неохота – вийти поза круг думок поета і віднести до них критично. Взагалі критика д. Огоновського переважно формально-естетична, але й на тім полі критик якось не входить вглиб речі, не розаналізовує основи критикованого твору, не добираєсь хоть би тільки до психологічних, коли вже не до суспільних пружин, порушаючих дійствуючі в нім особи, як се, н[априклад], робив Белінський в першій, естетичній, добі своєї діяльності³. Д[обродій] Огоновський пояснює хіба, коли і де написався який твір, кому і за що був присвячений, пояснює також приходячі в тексті географічні та другі назви, т. є. те, що в філології зветься *realia*, а в прочім ограничується на виписках, переказах та цитуванні “паралельних місць”, котрі вже й зовсім нічого не вияснюють.

Іменно по поводу праці д. Огоновського про “Гайдамаків” Шевченка ми й пишемо сю свою замітку. Праця та має надпись: “*Гайдамаки. Поема Тараса Шевченка. Студіюм д-ра Омеляна Огоновського*”, і була насамперед читана автором на університетських прелекціях, відтак оголошена друком в “Правді” 1879 р., а також видана окремою відбиткою. На 39 сторонах великої вісімки міститься там розбір Шевченкової поеми, уступ за уступом, а також відправа деяким критикам (Кулішеві, Обрїстові). Ми думаєм, що більшість наших читачів знакома не тільки з поемою Шевченка, але й з критикою д. Огоновського, і для того не будем вдаватися в обширний розбір ні одної, ні другої, а тільки намітимо головні точки, потрібні до оцінки поеми і задержимося довше на тих, котрі, по нашій думці, д. Огоновський або недостатчно, або хибно виложив.

1. Чи можна “Гайдамаків” назвати поемою історичною?

Д[обродій] Огоновський стараєсь оминати се питання. Він часом, бачить-ся, се потверджує, але часто вигороджує історію від тотожности з поемою і признає, що Шевченко мало знав історію України взагалі, а Гайдамаччини поосібно. Та все-таки з його невиразного в тім згляді представлення виходить

---

³ Дуже цікавий і гарний примір такої естетично-психологічної критики – се Белінського розбір “Героя нашего времени” Лермонтова. Для порівняння з критикою суспільною порівняй сю статтю з паралельною статтею Добролюбова “Что такое обломовщина?”.

щонайменше те, що історично вірно списані Гонта, Залізняк, уманська різня, а що найголовніше – що вірно схоплений сам характер Коліївщини, нібито “послідні змагання люду козацько-українського за правду і волю”. Правда, в тій мглистій фразі “за правду і волю” міститься все, що хто хоче, так що д. Огоновський міг би заставитися нею проти усякого виразнішого твердження і зможе заставитись і проти того, що скажемо далі про саму Коліївщину. А щодо поеми Шевченка, то нам здаєсь, що ся фраза більше каже, ніж є в поемі. За яку, за чию правду і волю ідуть змагання, описані в “Гайдамаках”? Коли ціль усіх, або хоч більшої часті гайдамаків така сама, як у Галайди, т. є. щоб на Україні блисла гетьманська булава, то до якої ж волі, а найпаче, до якої правди (справедливости, рівности між людьми) ідуть змагання, описані в поемі? Чи більшості того гайдамацького люду, тим жидівським попихачам, гольтяпакам та обідранцям ліпше буде, коли замість жидів та ляхів давитимуть їх власні дуки-срібляники? Нам здаєсь, що як з одного боку Шевченко не порозумів значіння Коліївщини, так з другого боку д. Огоновський не старався уяснити собі ціхи і напрямку “Гайдамаків”. Стрібуємо доказати се докладніше.

“Гайдамаків” писав Шевченко в 1841 р. – вони затим приналежать до першої доби його духового і поетичного розвитку, до тої доби, коли він, поверховно обзнакомившись з історією України, знакомий також дещо з сучасною патріотичною поезією польською, задумував неначе сотворити щось подібного, як польська романтична школа: віршував народні казки (“Причинна”, “Тополя”, “Утоплена”, “Лілея” і др.) або брав сюжети до своїх поем з історії України (“Іван Підкова”, “Тарасова ніч”, “Гайдамаки”, “Невольник” і др.). Твори з тої доби відзначаються, попри яркий український націоналізм, також значною примішкою сентименталізму, загальнопануючого в тодішній польській, а почасти й російській, літературі. Загальнозвісно, що, крім “Истории руссов” псевдо-Кониського та, може, й Маркевичевої “Истории Малороссии”, Шевченко інших книг про історію України не читав та аж до свого знакомства з Костомаровим (1845) і поглядів критичних на тоту історію собі не виробив. Тож і не диво, що за повною історичністю Шевченкових “історичних” поем ніхто тепер і не обстає, коли новіша історична критика по більшій часті розбила мнимі факти “Истории руссов”, коли розвіялась слава Наливайків, Остряниць, Трясилів та Іванів Підков, коли показалось, що одна з найкращих “історичних” штук Шевченка, “Гамалія” – прямо його власна видумка, так як про ніякого Гамалію, нападавшего на Скутару, ніде нічого не згадуєсь. Одно, що тепер і назавсігди останеться цінне в історичних поемах Шевченка (розумієсь, не згадуючи про уступи ліричні, котрі належать до іншого ряду), се те, що д. Драгоманов назвав його “нюхом історичним”, се іменно його любов до простого люду і наклінність (зовсім рівнобіжна з напрямом сучасної історичної критики) освічувати всі історичні факти з ни з у, не згори, – з становища люду, не панів, як звичайно робили польські романтики. Ся наклінність прямо впливала з того, що й сам Шевченко був мужик, геніяльний мужик.

Та тільки ж, звісна річ, з таким “нюхом” без достаточного знання історичних фактів далеко не зайдеши. Вже хоть би поминути те, що прийдеться в “історичній” поемі розказувати видумані факти, вводити видумані особи! (Так,

н[а]пр[иклад], Галайда, котрого Шевченко не знати чому назвав напіввидуманим, між тим коли се майже певна річ, що він таки зовсім видуманий. Так само смерть вільшанського титаря, за історичністю котрої Шевченко обстає, по вислідам д. Антоновича показуєсь так само видумкою, конечно, не Шевченка самого, але люду, – не більше як місцевого “загою”, яких тисячі живе по святій Русі. Так само неправда, що Шевченко каже о Гонті, немов то ще перед уманською різнею “на Поліссі Гонта бенкетує”, і немов то також перед уманською різнею Гонта разом з Залізняком спалив Лисянку, між тим коли річ допевно звісна, що Гонта з Залізняком зійшовся аж під самим Уманем. Так само неісторична повість про те, що Гонта в Умані порізав власних синів і т. д.). Але, поминувши все те, поезія має свої права, а історія – свої. Поема може бути історичною, хоть і показує чимало неісторичних, видуманих фактів: коли тільки ті видумані факти добре характеризують дану історичну добу, коли тільки її загальний характер і настрій в поемі вірно і наглядно показаний. Се бачимо, н[а]пр[иклад], в історичних драмах Шекспіра про боротьбу Білої і Червоної рожі, в історичних романах Вальтера Скотта, Гетевім “Göts von Berlichingen”. Та тільки ж треба іменно і передовсім вірної характеристики даної історичної доби, – а сього, по нашій думці, в “Гайдамаках” нема. Взагалі ні один, може, твір Шевченка не показує такого мішаного характеру, таких внутрішніх суперечностей, що “Гайдамаки”. Ми постараємось далі виказати ті суперечності, а тепер задержимось на одній.

Шевченко, як ми сказали, поет-мужик, і то не тільки по походженню, але й по симпатії. Ті мужицькі симпатії пробиваються у нього всюди і в поемах з першої його доби. В дальшій розвитку його поетичного таланту і його мислення ті симпатії прояснюються, міцніють, стають в першій ряді, між тим коли в першій добі вони тільки де-де проблискують з-за іншого, набутого матеріялу, іменно з-за українського націоналізму та козацького патріотизму. Як виробились у нашого поета ті націоналістичні погляди, суперечні з духом його таланту і його симпатією до мужиків, до пригнетених і обідраних, – сього докладно не знаєм, так як і прочі моменти духового і поетичного розвитку Шевченка далеко не досить прояснені. Нам здаєсь, що рішучий вплив на нього мали “История руссов” і знакомство (хоть недокладне) з тогочасною польською романтичною та патріотичною літературою. При тім же наразі мужицькі симпатії мусили не видатись Шевченкові суперечними з формальним українським патріотизмом⁴. Симпатія до мужиків, до бідних і обідраних, зразу, конечно, була у нього неясна, не вироблена наукою, не оперта на широкім науковім світогляді, а тільки на гарячім, гуманнім чувстві, розбудженім в довгих літах власної неволі, власного пониження. А з другого боку в “Истории руссов” (вона в головній основі перефразована у нас Дідицьким яко “История Руси”) мусив побачити й свою Україну всю обдертою і пониженою, мусив побачити у всіх її давніх борцях

⁴ Формальним ми називаємо патріотизм, бажаючий, н[а]пр[иклад], увільнення якогось народу з-під чужовладства, але без зміни самих соціальних обставин, в яких живе той народ. З погляду народу увільнення з-під чужовладства буде зміною тільки формальною: замість чужих панів прийдуть свої. Що такий патріотизм в основі речі суперечний з любовою до простого люду, се кожний бачить.

героїв, що бились за правду і волю, значиться, героїв, гідних віджити і розблизнути наново в його пісні. В змаганнях і ділах тих героїв мусив він побачити ідеал, за котрим варто зітхнути їх потомкам – кріпакам. Оглянути ближче той давній ідеал, розібрати ті змагання героїв козацької давнини у Шевченка не ставало доволі історично-критичного знання. Таким способом запевно виробився його українсько-козацький патріотизм, тота пануюча нота в творах його першої доби.

Але швидко з розвитком власної думки мусили в душі Шевченка будитися сумніви щодо того патріотизму, мусив меркнути перед ним старокозацький ідеал, уступаючи місце ширшим ідеалам всеслов'янського, а далі й вселюдського братерства. Нам бодай здається, що якраз в тій поемі, котра мала бути короною його патріотичної творчості, в “Гайдамаках”, іменно патріотична струна починає дзвеніти фальшивим звуком. Сам предмет лихо надавався до патріотичної поеми. Гайдамаччина, як Шевченко міг зміркувати з оповідань та пісень народних і як теперішні історики (Антонович, Ор. Левицький) наглядно показали, була вибухом боротьби соціальної, не патріотичної. Патріотична примішка, котру внесли в неї попи, була ділом другостепенним, хвилевим, викликаним почасти інтригами московської цариці Катерини. Сам рух гайдамацький тлів трохи не від часів Хмельницького, зміцнявся і ріс поровень із зростом бідності люду українського і вибухнув вкінці великим пожаром Коліївщини. Коліївщина була тільки одним моментом гайдамацького руху, – се був рух гайдамацький з многими посторонніми примішками. Діло було заплутане: поза рухом і в самім руху стрічалися та йшли врозріз з собою різноманітні соціальні та політичні змагання: московського двора, польської шляхти, попів, козацької старшини, міщанства та багатшого вольного козацтва і вкінці “голоти”-пролетаріату. Головна сила, котра підняла рух, був іменно той пролетаріат, а іменно тота сила була сліпа, не мала виразних цілей і давала вестись то сьому, то тому. З її руху, крім різни та знищення, не могло вийти нічого, і, як знаємо, справді й не вийшло нічого. Покористувалась рухом тим хіба московська цариця, бо при помочі гайдамацтва підтяла та заполохала польську шляхту, а відтак, щоб приласкати тую ж шляхту, підтяла і скувала немногі оставшіся ще вольності українського люду.

Чи така подія годилася для патріотичної поеми? Чень же кождий признаєсь, що ні. Але, з другого боку, Шевченкові близька була та подія раз для того, що була йому милою споминкою дідових оповідань, а відтак і для того, що іменно тут рух вийшов з-посеред простого народу. Він і зачав свою поему соціальною контрастом: багатого жида і його слуги-попихача, зачав зовсім в душі переказів народних і історичної правди. Але патріотичний звук живо переміг: з боротьби соціальної вже з появленням конфедератів стає боротьба національна.

Але й сей образ національної боротьби годі було Шевченкові перевести вповні консеквентно. Патріотична струна, як ми вже сказали, живо почала дзвеніти фальшивим звуком. Адже ж, крім ляхів та жидів, мусив поет наткнутись на козацьку старшину, а описуючи її, хоть би й з живих переказів народних та пісень, мусив наткнутися на їх гордування та ворогування з простим народом, з

“голоотою”. І справді, поет потрутив і о той бік діла: в прозаїчній розмові старшин виразно зачуваємо фальшивий звук, котрий дивно контрастує з патріотичним бажанням Яреми-Галайди, щоб на Україні блиснула булава гетьманська: старшини поперед усього дбають про своє верховодство, до простих гайдамаків обзиваються, як до худоби, бояться ляхів, не вірячи в силу народного руху. Ся нота, фальшива в патріотичній поемі, зовсім вірна історично. Та тільки ж поет, немов злучайно трунув сю ноту і з поспіхом минув її, немов не хотів додумуватись до дальших її консеквенцій⁵. Але швидко він мусив і до них додуматись. А що ж мусив він подумати, коли дуки козацькі в XVIII віці так згорда собі починали і ставали супроти простого народу, то чи не так само починали собі й дуки XVI і XVII віків, ті герої його патріотичних поем? Чи не боролись і вони, замість за правду і за волю, за яке-небудь шляхетство з усіми його привілеями? Що воно справді так було, про те дізнавсь Шевченко пізніше. А скоро так було, то в що ж розвівався його старокозацький ідеал? А скоро той ідеал в минувості розвівається, то де ж його шукати?

З усього досі сказаного яка ж впливає відповідь на питання, поставлене на чолі сього уступу: чи можна “Гайдамаків” назвати поемою історичною? Зваживши, що герої тої поеми або видумані (Галайда), або представлені неісторично (Гонта), що деякі головні факти або зовсім неісторичні, або списані уривково, з показом тільки різні та бенкету гайдамаків на пожарі, а з залишенням усіх правдиво характеристичних та історичних фактів війни (н[а]пр[иклад], перехід Гонти на сторону гайдамаків), зваживши в кінці, що ціла Гайдамаччина понятя Шевченком фальшиво як боротьба патріотична, між тим коли се був тільки один вибух довгої боротьби суспільної на Україні, мусимо, здаєсь, з повним правом відмовити поемі “Гайдамаки” назви поеми історичної.

2. Чи можна “Гайдамаків” назвати найкращою поемою Шевченка в естетичнім згляді?

Д[обродій] Огоновський кілька разів у своїй студії називає “Гайдамаків” найкращою поемою Шевченка. Ми вже показали, що найкращою історичною поемою вони не є. Значиться, мусить їх краса бути в них самих; не в історичній вірності, то в поетичній красоті представленної дії. Приходиться нам затим іти за д. Огоновським на те поле, на котрім він завсігди так старанно огороджується, – на поле естетичної критики. Що діяти! Естетична критика у нас бурлить ще в головах, начинених німецькою ідеалістичною філософією, а викурити її відтам ніхто досі й не брався. У нас іще штука, написана по правилам естетики, може мати надію на поведження; о її суспільне значіння ніхто не питає. Погляньмо ж ближче на тоту естетичну критику, яку представляє д. Огоновський. Стрібуймо

---

⁵ Що іменно в “Гайдамаках” козацький патріотизм Шевченка починає ставати в суперечність з його симпатіями до вбогого, обідраного люду, – се бачимо і з того неприязного кивка, який дає поет сучасним панам-українцям, потомкам тих козацьких старшин, обогатившихся народною долею.

розібрати “Гайдамаків” естетично, а відтак порівняти наш вивід з виводом д. Огоновського.

Зачнім *ab ovo*⁶. Що таке естетика? Естетика – то наука о хорошій, особливо в штуці. Що вважається хорошим в штуці? На те різні естетичні теорії дають різні відповіді, котрі остаточно всі дадуть звестися на одно, а іменно: хорошим в штуці називається те, що викликає в чоловіці у б л а г о р о д н я ю ч е з р у ш е н н я . Штуки пластичні (малюнок, різьба, будівля) викликають таке зрушення при допомозі гармонії красок і ліній; штуки експресійні (музика, поезія, гра акторська) при допомозі чувств, особливо, як виказав Арістотель, чувств тривоги і надії. Остаточно затим увесь естетичний бік штуки сходить на викликування певних проявів психологічних, певних сильних, потрясаючих вражень і чувств. Звісна річ затим, що щоб певний твір штуки викликав сильне і потрясаюче зрушення в нашій нутрі, мусить і весь уклад бути на те звернений, щоб громадити увагу і заняття читача, а не розстрілювати їх. Відси відвічне намагання до єдності і одноцілості в штуці, намагання, котре так рішуче висказалось в правилі французьких псевдокласиків о трьох єдностях: місця, часу і дійства. Звісна річ також, що новочасна штука за почином Шекспіра і великих поетів та критиків німецьких (Лессінга, Гете, Шиллера) опрокинула ті єдності, крім єдності дійства: мусить же коло чогось громадитись увага читача, мусить же щось потручувати струни його чувств, щоб остаточно розбудити в них пожадане естетичне зрушення. До того не треба ні єдності місця, ні часу, ні навіть єдності головної особи, а тільки єдності головного дійства, около котрого все в данім творі штуки громадиться.

Надіємся, що д. Огоновський погодиться з тим виводом, бо се вивід загальноприйнятий в естетиці. А коли приложити його до “Гайдамаків”, то що ж вийде? Поперед усього інтерес в “Гайдамаках” двоїться, коли й не троїться: єдності дійства нема. Зразу видаєсь читачеві, що Ярема – головна фігура, його любов і месть – головне дійство в поемі, то ж на нім громадиться вся увага читача. Ярема – попихач жидівський, унижений і оскорблений не тільки в економічній положенні, але і в своїй людській гідності, – кождий надіється, що в його душі вибухне реакція, вибухне бунт проти того ладу, котрий його низить і скорбить, і що той бунт буде головним мотивом поеми. Між тим неправда. В дальшій тоці поеми Галайда-Ярема уступає з своєю местю зовсім на задній план: поет вправді нагадує нам часом про нього, але не показує його в дійстві. Ми раді б вірити, що Ярема, як каже д. Огоновський, страшний і лютий месник, але можем се вірити хіба поетові на слово, – з діл його сього не бачимо. Що він іде з Залізнякам по базару і кричить: “Кари ляхам! Муки! Крові!” і т. д., се, правду кажучи, геройство невелике; що він в своїй ніби лютості “мертвих ріже, мертвих віша, палить” – се також невелика штука, відваги чільної не треба, та й се така робота, котра будить в нас радше обридження, ніж подив над геройством “страшного месника”. Як кажемо, в дальшій тоці поеми Галайда рішуче уступає назад, стирається, а висуваєсь наперед “месть цілого люду українського”, а властиво висуваються наперед вожаки тої мести, Залізняк і Гонта. Читач оп’ять

⁶ Від початку (лат.). – Ред.

не знає, де головна вага поеми. Коли верховною точкою поеми має вважатися найяскравіше списаний образ уманської різні, то мусимо пригадати напроти того, що образ той з прочою поемою в'яжеться тільки поверхово – тим, що там дійсують ті самі особи, які дійсуювали перше, ба навіть з початком поеми, котрий так живо затроує нашу симпатію, й зовсім не в'яжеться. Та й ще більше, героєм в тім образі є ніби Гонта, а весь інтерес читача сходитьсся на його синах більше, ніж на нім. Адже ціле превозношування Гонти поетом не зрушує нас так глибоко, як короткі слова вмираючих його синів: “Ми не ляхи, тату!” І вп'ять-таки, чим зв'язані ті сини і їх смерть з цілістю поеми? Але можна взяти діло ще з іншого боку, можна вважати, що героєм сеї поеми є весь український народ; головним дійством – месьть на ворогах-гнобителях. В такім разі не знати, пощо в початку поеми автор так довго і так сильно в'яже нашу симпатію до Яреми та Оксани з їх любовою, пощо протягнув тоту любов, мов червону нитку, через усю поему? Та й при тім же дивний то герой, котрий в цілій поемі ніде не виступає (хоч би й масою) наперед, котрий усе, як “німа особа” в грецькій трагедії, стоїть збоку, і хоть дійсуює, та не дає пізнатися ближче. Коли б автор хотів був зробити головним героєм поеми цілий народ український, то чень же був би старався показати нам його змагання в т и п а х (такий тип в поемі лиш один – Галайда, котрого мож би вважати представником “голоти”, бравшої головну участь в Коліївщині – але де ж представлені другі верстви народа? Залізник і Гонта – не типи, а індивідуальні характери, та й то списані досить поверховно і односторонньо) або хоть і в м а с а х (як се, н[а]пр[иклад], дуже часто діється у Шекспіра), – а не громадив цілу нашу увагу раз на Яремі, то знов на Залізнику і Гонті. От тому-то ми думаєм, що “Гайдамаки” в своїм переведенні не відповідають самому основному вимогові естетики – єдності дійства і інтересу, і що, противно, інтерес в них розстрілюється, а остаточно загального вражіння (Gesamteindruck) читач не одержує ніякого. Бо ж послідня ярка сцена, вбійство дітей Гонти, нічим попередю не була приготована, читач не почував ні тривоги, ні надії, окрім хіба загально щем'ячого, болізного чуття, що буде велика різня. Згадана сцена з дітьми Гонти звалилась на нас, як камінь на голову, і лишає в душі читача радше обурення, ніж співчуття. Що се чув і поет, доказує дальша сцена, як Гонта ховає своїх синів, сцена по-майстерськи описана, але вп'ять-таки з попередньої не впливаюча, ані її не лагодяча. А до Яреми в цілім посліднім уступі нам і діла мало, – про нього поет, бачиться, і не згадує, його повість скінчена, скоро ми знаємо, що його Оксана вирятувана і жде на нього в Лебедині. Таким способом головні нитки дійства поеми розлазяться, як зійшлися, без ніякої внутрішньої конечности, злучайно. Д[обродій] Огоновський помиляється, твердячи, що ми при кінці поеми цікаві знати, що сталося далі з Галайдою і що поет не доказав нам сього. Противно, доказав. Адже “старі гайдамаки” геть-геть уже по різні співають: “А у нашого Галайди хата на помості!” Значиться, оженився з Оксаною, грошей наніс з різні і зажив панком. Чого ж тут більше? А що д. Огоновський хотів би, що б на Галайду спала яка кара, хоть би тільки гризота совісти за поповнені вбійства, – се тільки його, д. Огоновського, добра воля. Ми сього не домагаємось. Адже Галайда, вбиваючи ляхів, робив тільки святе, патріотичне діло, різав свяченим ножем, клонив голову під попівські

благословенства перед різнею! За що ж тут кара? За що гризота совісти? Правда, ми не знаємо тільки одного: чи Галайда, жиючи з своєю Оксаною в “хаті на помості”, тужив іще за гетьманською булавою на Україні так, як поет казав йому тужити за нею, коли йшов до Холодного Яру? Чи може, ставши й сам панком-козаком, уважав себе гетьманом в своїй хаті, а на решту України махнув рукою? Сього не знаємо, хоть, правду кажучи, се й не цікава річ.

Але чому ж се так? Чому Шевченко, безперечно великий поет, уміючий так глибоко хапати нас за серце, тутка, в найбільшій своїй поемі, так заблудився з дороги? Подібне питання ставить і д. Огоновський проти закиду д. Обріста, що, мов, то тема “Гайдамаків” невдачно вибрана. Як же, питає д. Огоновський, міг Шевченко, так великий живописець, знаменитий психолог і приятель людськості, невдачно вибрати тему? І відповідає, що не міг. Се так, як коли б хто казав, що гірник, уміючий так добре і тривко викопати шахт, не може вибрати до копання місця пустого, в котрім не найде золота. Мож бути великим поетом, психологом і живописцем і помилитися в виборі теми або вибрану тему слабо обробити. А Шевченкові з “Гайдамаками” лучилось і одно, і друге: він не тільки вибрав тему не конче пригідну до епічного оброблення і не конче згідну з його природою і з характером його таланту, але з різних причин поняв сю тему фальшиво і обробив її слабо. Ми вже вказали одну з тих причин: се був той, з боку привитий і хибною історією підпертий, націоналізм козацький, котрий спонукав його шукати ідеалу життя України в минулому і виспівати той ідеал в великій поемі. Ось він і наткнувся на великий рух народний, на Коліївщину, про котру чув змаленьку оповідання свого діда. Він і рішився списати той рух в великій патріотичній поемі, не уяснюючи собі наразі ближче, як і в яким напрямі перевести цілість, не стараючись також уяснити собі ближче й історію описуваної події. Але хоть і не знав Шевченко виразно, що Коліївщина мала ціху соціальну, не національну (як, н[а]пр[иклад], польські повстання), то прецінь, ведений своєю мужицькою і гуманною симпатією, початок своєї поеми веде так, як коли б в поемі іменно думав вказати боротьбу соціальну. Але, як ми сказали, симпатії поета, хоть живі й гарячі, не були прояснені ані оперті на науковім світогляді, то ж живо і в поемі вони уступають назад. Ярема з наймита-гольцяпаки нежданно-негадано стає українським патріотом, думаючим о приверненню гетьманства і булави, та разом з тим і кінчиться його роля; наперед виступають старші, патріоти *par excellence*⁷, а особливо Гонта. Бачимо затим, що іменно та внутрішня робота думок, котра йшла в Шевченковій голові в початку 40-х років, боротьба між його гуманними та мужицькими симпатіями і його козако-українським патріотизмом, породила те роздвоєння в поемі, попсувала її під зглядом естетичним. Коли б поет був вів поему в тім напрямку, в яким написав перший розділ, то міг би був сотворити справді безсмертне діло, в котрім і краще та вірніше була б описана Коліївщина (звісно, не в повнім образі, бо до намалювання повного образу і сам предмет не надавався, і Шевченко не був спосібний, як показують іменно малюнки різні в “Гайдамаках”, – а в мініятурі, в відраженні кривавих подій, відбуваючихся за сценою, на долі

⁷ Переважно (франц.). – Ред.

Галайди і подібних йому унижених) і при тім мож було уникнути кількарязового повторювання опису пожарів та бестійських бенкетів серед трупів і знищення.

Але, крім тої внутрішньої суперечности в думках і поглядах поета, була ще одна причина, чому задуманий в “Гайдамаках” патріотичний епос не міг удалися. Се була суперечність таланту Шевченка з темою. Талант Шевченка переважно ліричний, суб’єктивний. Він уміє плакати, жаліти, тужити, гніватись, але не вміє спокійно оповідати, малювати словами. Майже ні в однім своїм творі він не лишив нам пластичного образу, котрий би з повною живістю і наглядністю кидався нам в очі. А без того об’єктивного спокою чи ж може вийти епос? Найкращі часті в “Гайдамаках” – се іменно найнепотрібніші часті: ліричні уступи і рефлексії поета. Його гаряча душа рветься наперед з-поза описуваних лиць і подій, рветься, щоб сказати своє слово, – але за тим словом ми тратимо з очей саму тему, образи і лица бліднуть, стираються, перестають жити власним життям, так як ми на кождім кроці бачимо движучого та попихаючого їх поета. Се друга важна суперечність в обробленні поеми, суперечність між темою а природою таланту Шевченка, – і, звісна річ, ся суперечність також немало уймає вартости поеми, а не лагодить, як каже д. Огоновський, страшних картин, в ній описаних. Аж геть пізніше, в “Неофітах” і “Марії”, Шевченко дійшов до більшого об’єктивного спокою.

На тім ми й скінчимо свої замітки про “Гайдамаків”. Багато ще дечого мож би про них сказати вправо і вліво, але, здаєсь, що головні точки для оцінення поеми тут намічені. А коли звести до купи наш суд о обробленні тої поеми, то мусимо признати, що він якраз противний судові д. Огоновського: ми вважаємо “Гайдамаків” одним з слабших між творами Шевченка. Верх його поетичного творчества ми бачимо в його поемах політичних (“Кавказ”, “Сон”), в “Неофітах”, “Марії”, і особливо в “Думках”. Та про все те іншим разом.

Підготувала до друку Наталя ТИХОЛОЗ

ЗБІРНИК ТВОРІВ М. Л. КРОПИВНИЦЬКОГО. Т. I.

Славнозвісний по всій Україні артист драматичний Марко Кропивницький видав минушого року в Києві перший том своїх творів драматичних, невелику книжечку (208 сторінок), в котрій поміщені чотири штуки: “Дай серцю волю – заведе в неволю”, “Глитай, або ж Павук”, “Невольник” і “Помирились”. Одна з тих штук, “Невольник”, єсть драматичною переробкою поеми Шевченка під тим же написом; прочі три – зовсім оригінальні твори. З-поміж них перша штука написана вже досить давно і ставлена була на сцену в російській Україні, не звісно нам лишень, як була прийнята публікою. Штуку “Глитай” задумує поставити на сцену наш народний театр під дир[екцією] Біберовича і Гриневецького.

Признаючи вповні важність театру для розвою народного, признаючи також вповні те, що театр народний, як і кожний прояв народного життя, жадному народові не дається одразу, не являється готовий і досконалий, але розвивається звільна, з менше досконалих початків, ми беремся до оцінки драм п. Кропивницького. Признаємось згори: ми потрохи упереджені до тої книжки, і то упереджені на її користь. Сама особа автора, симпатичного нашого артиста, а дальше і той факт, що книжка його єсть одним з перших і, будь-що-будь, одним з ліпших проявів літературного життя одноплемінної нам України по зняттю з українського слова тяжкої заборони, – все те спосібне упередити нас на користь книжки п. Кропивницького. А що ж доперва мова, котрою написані його драми! Такої чистої, блискучої всіма блисками поезії і гумору народного мови, нам не у многих наших писателів лучиться подібати. Широкою струею пливе тотя мова в драмах Кропивницького, – автор, очевидно, сам знає свій “дар слова” і любить переливами його чудових красок і блисків. Пісні, жарти, приказки і вигадки, мов перли-самоцвіти, сиплються безконечною многотою; деякі сцени автор, здається, тільки для них і понаписував. І ми віримо, що українська публіка, котра так довго не чувала зі сцени рідного слова, з великим ентузіазмом прийме сей широко пливучий потік бесіди народної і буде ним любоватися, особливо ж чуючи його з уст таких артистів, як п. Кропивницький.

Інша річ, коли поглянемо на зміст самих штук, на їх драматичну зав’язку і розв’язку, на заложення і переведення характерів дійствующих осіб. Під тим зглядом твори Кропивницького покажуться лиш слабонькими пробами, не доростаючими до поважної оцінки. Нам здається, що в деяких штуках, н[априклад], в “Дай серцю волю – заведе в неволю”, авторові не йшло навіть о написання драми, а попросту о показання в драматичній рамці кількох сцен з народного життя, котрі нічим не в’язуться з основою самої акції, коли тільки яка акція взагалі єсть в тій штуці. Содержання її дається переказати в кількох словах. Парубок Семен любиться з дівчиною Одаркою. До тої дівчини прив’язався і другий парубок, Микита, син старшини, представлений в штуці гордим, понурим, пиякою та розбишакою. Розуміється, що Одарка не хоче Микити, а йде до Семена. Микита лютиться, грозить, кидається навіть убити Семена, попадає за те в тюрму, утікає і пропадає десь-куди на чотири роки. Семен і Одарка

побираються, коли враз од старшини приходить наказ Семенові іти до “прийому” в солдати, але побратим Семенів, Іван Непокритий, виручає його і йде в солдати замість нього. По чотирьох роках вертається Іван на дерев’яній кулі, а також приводять “шупасом” Микиту: обох приймає Семен до своєї хати, так як Микитині родичі померли, добро все порозпропадало; тут Микита і умирає, і на тім штука кінчиться. Як бачимо, єсть се собі проста і нехитра, хоч і не зовсім звичайна і в многих подрібностях натягана історія, для драматичного оброблення зовсім непридатна. Якоїсь одноцільної акції драматичної, якогось конечного, причинового зв’язку фактів тут нема і сліду; сцени ідуть за сценами зовсім по прихоті автора, немов тотя спокійна, широка а плитка річечка, що крутиться собі сюди і туди, і хто її знає, за чим і для чого. Більшу половину штуки займають сцени і особи, зовсім до штуки непотрібні, нічого не роблячі, нічим не характеристичні, як, н[априклад], початкова (на 5 сторонах) сцена любовної розмови козака з дівчиною, в котрій потрібного для експозиції предмету єсть, може, п’ять-шість стрічок; в тій же першій дії послідня (на 5 сторонах) сцена, як парубки вибирають собі проводиря для вечорниць; послідня (на 7 сторін) сцена другої дії – парубоцькі вечерниці; перша і друга сцена (3 сторони) третьої дії – розмови між посторонніми драмі особами, не причиняючи нічого до самої річі; четверта ява третьої дії (1 сторона) так само тільки заважаюча в драмі; перша і друга сцена четвертої дії (2 сторони), перша сцена п’ятої дії (2 сторони), де Іван розказує про своє вояцьке життя. Коли зважимо, що вся драма міститься на 60 сторонах, а між ними щонайменше 25 сторін єсть для самої зав’язки і розв’язки дійства зовсім лишніх, то прийдемо конечно до переконання, що авторові дійсно не ходило при писанні тої штуки о зробленні правдивої драми, але радше о ті лишні, з собою слабо пов’язані і на першу-ліпшу (зовсім навіть недраматичну) фабулу нанизані сцени. Правда, сцени ті, самі в собі взяті, не представляють також ніякого особливого, не кажучи вже драматичного, інтересу. Парубки і дівчата сходяться, жартують, співають і розходяться без ніяких причин, чисто по волі автора. Може бути, що на сцені все то буде виглядати і пестро, і мальовничо, і рухливо, але все ж таки воно швидко втомить своєю одностайністю і недостачею якої б то не було акції, коли тільки не схочемо уважати акцією такі, н[априклад], акцесорії, як їдіння, пиття, танці і т.д.

Друга з ряду штука, “Г л и т а й”, єсть уже далеко драматичніша і з деякими скороченнями могла б держатися певно на нашій сцені. Єсть се сумна історія руйнування бідних людей через одного деруна, лихваря, правдивого “кулака-мироїда”, Іосипа Степановича Бичка. Дві, з собою нічим не зв’язані, фабули тягнуться в драмі: одна, як Бичко розпоює і доводить до цілковитої загиби багатого (?) мужика Мартина (сцени з Мартином займають всього 8 сторін); а друга та, як Бичок розлучає молоде а убоге подружжя, Олену і Андрія, і відтак доводить Олену до того, що вона за намовою своєї ж матері віддається на сором Бичкові, за що відтак повертаючий зі заробітків Андрій убиває Бичка. Історія, як бачимо, дивна і на всі лади оброблювана, – в руках доброго майстра вона могла б вийти хорошою драмою. Але п. Кропивницькому і тут, очевидно, більше йшло о всякі акцесорії, ніж о розвій самої акції і психологічну аналізу характерів. Зовсім непристібні до головної дії особи займають непропорціонально много місця.

І так, окрім сцени з Мартином, хоч і характеристичних, але ослаблюючих головний інтерес штуки, стрічаємо зараз в першому акті зовсім лишню (на 4 сторонах) сцену, містячу в собі довезне оповідання о своїй любові дівчини Христі, котра тільки раз задля вирецитування тої повісти являється на сцені; до тих лишніх сцен в драмі мусимо зачислити і цілу, дуже мальовничу і тільки в одній невеличкій черточці характеристичну (стор. 116), першу відслону четвертого акту, майже нічим важним з цілою штукаю не зв'язану, а займаючу цілих 12 сторін. І тут затим, обчисливши, що лишнє, а що конечне в драмі, побачимо велику диспропорцію. Вся драма займає 58 сторін, а лишніх в ній без малого 24 сторони!

Правда, п. Кропивницький, як видно, бере собі за взор Островського, у котрого також драматична композиція дуже слаба (хоч і не так слаба, як у п. Кропивницького). Та тільки ж не треба забувати, що у Островського єсть се хіба артистична, і що драми його поза границями Росії ніколи не нашли і не найдуть вступу на жодні сцени європейські іменно задля слабости своєї композиції. А по-друге, слабість композиції нагороджується у Островського майстерським обмалюванням кожної, хоч і найменшої, особи, глибокою психологічною аналізою головних осіб і широким освіченням цілого стану суспільности, з котрої він вириває своїх героїв і героїнь. Особи в його драмах, хоч нераз і лишні для головної акції, завсігди є безмірно характеристичні, гостро замарковані і надовго вбиваються в пам'ять. Всього того у п. Кропивницького нема. З його драм ми не видобудемо ніякого суду о українській суспільности; його особи розпливаються, не мають крові і кости, а стоять тільки тими дотепами і концептами, котрі їм автор вложити в уста а котрі не характеризують ніякої індивідуальности. Його парубки всі не те що подібні, але становлять мовби одну особу; дівчата тим паче. А його чорні характери, як Бичок, аж надто, очевидно, пересаджені на нашу ниву з великоруської, з "Темного царства" Островського.

"Помирись" (жарт в одній дії) єсть цілий немов живцем переведений з Островського. Ті самі великоруські, а зовсім не українські, міщани, що б'ються накулачки в прилюдному місці і люблять навіть з доброго приятеля зідрати, коли рука засвербить; те саме темне самодурство, боязнь перед всякими новостями, віра в Антихриста і близький кінець світу, ті самі забобони, котрі так само характеристичні для московських розкольників, але зовсім неможливі серед українського народу. При тім же і сам предмет сієї послідньої фарси так само грубий і огидний, ображаючий всяке чуття моральне, як і в многих штуках Островського. Ми надіємся, що та чужоплемінна кропива не найде відповідного до розросту місця на здоровім українським ґрунті, під ясным українським небом. Коли б ми сміли радити п. Кропивницькому, то радили б йому, нехай радше пише такі, хоч і зовсім недраматичні, та все-таки більше поетичні і більше правдиві картини, як "Дай серцю волю", відки бодай віє на нас теплий, запахучий воздух нашого села, ніж такі чорні, тільки в душливій атмосфері великоруського життя можливі, картини, як "Помирись".

Збираючи докупи все сказане о драмах п. Кропивницького, ми бачимо, що, окрім пречудової народної бесіди і набутої театральною практикою зручності до аранжування сценічних ефектів та уподобання в виставних і пестрих картинах,

властивого драматичного таланту у нього небагато. З тим всім годі заперечити, що збірник його драматичних творів все ж таки є збагаченням нашої літератури і що драма “Г л и т а й”, о половину скорочена і трохи перероблена, могла б бути оздобою нашої сцени і одною з ліпших драматичних штук нашого репертуару, так убогого оригінальними працями драматичними.

Підготувала до друку Алла ШВЕЦЬ

Д. Л. МОРДОВЕЦЬ. ОПОВІДАННЯ.
С.-Петербург. Типографія В. С. Балашева. 1885. Стор. 95, в 8-ку

Тяжкі чуття, напівсумні а напіввідраді будяться в душі кожного українця, коли перечитає книжечку під написом: “Д. Л. Мордовець. Оповідання”, видану рік тому назад у Петербурзі. Се невеличка книжечка, обіймаюча несповна 100 сторін друку 8-ки, містить в собі майже все, що зробив для українсько-руської літератури чоловік не посліднього таланту і один з перворядних майстрів українсько-руської мови. П’ять очерків, заміщених в сій книжечці, одна робота критично-літературна, видана осібною брошурою (“За крашанку – писанка. П. Ол. Кулішеві”. Петербург, 1882), одна недокінчена поема, один переклад з Гоголя і ще два очерки, публіковані в Галичині, – ось і все, що написав по-українськи п. Мордовець. А між тим на обложці отсих самих “Оповідань” виписані заголовки 17 його більших (декотрі і по кілька томів) праць історичних і белетристичних, написаних по-московськи.

Яка величезна різниця! Так і видно відразу, що п. Мордовець, властиво, працює на ниві літератури московської, а на вбогу ниву українсько-руського письменства являється тільки рідко, що так скажу, святочною порою, не для літературного заробітку, але пертий непоборимою потребою вилити на рідній мові ті думи, чуття і спомини, котрі не завсігди можна вилити на мові чужій. Той святочний характер носять на собі всі очерки п. М[ордовця]. Здається, не дуже похиблюсь, кажучи, що п. М[ордовець], віддаючи літературі московській свою думку, свою величезну працю і свої сили, для рідної українсько-руської літератури заховав одно – своє серце, м’яке, вразливе і мелодійно настроєне, але позбавлене всяких сильних і енергійних акордів.

Не досить докладно знаю московські його праці, щоб міг я о них судити; знаю тільки, що стрічали вони в московській критиці зовсім не беззглядні похвали, а в публіці далеко не однозгідний ентузіазм.

Але коли мислитель, учений і романіст Мордовцев під не одним зглядом заслужив, може, на закиди, то українсько-руський поет Данило Мордовець є і останеться назавсігди вельми симпатичною, хоч не вельми й визначною літературною появою. Може бути, що подвійна літературна фізіогномія була прямим впливом його уродження: походив він, як звісно, з української сім’ї, що осілась на московській землі, в Саратовській губернії. Знайомість з славним істориком Костомаровом, засланим в 1848 р. до Саратова, попхнула його на поле українсько-руського письменства. Вже 1855 р. написав він невеличке оповідання “Старці”, котре цілих 30 літ перележало в рукописі і аж 1885 було надруковане в львівській часописі “Зоря”, ч. 20. (Чи се оповідання було почином його літературної роботи на українській мові і для чого так довго не було друковане – сього не знаємо). Спільно з Костомаровим видав він 1859 р. в Саратові “Малорусский литературный сборник”, в котрім надрукував початок своєї поеми “Козаки і море” і переклад одного з Гоголевих “Оповідань пасічника Рудого Панька” ураз з Гоголевою передмовою до тих оповідань. З того ж самого 1859 р. походять ще два його оповідання: “Салдатка”, “Дзвонар” (видруковані 1861 р. в місячнику

“Основа”, а після багато разів передруковувани в Росії і в Галичині). Від того часу починається довгий антракт в українсько-руськiм “писательствi” п. М[ордовця] – Україна є сюжетом найбільшi частини його московських писань (що назвемо тiльки iсторичну монографiю про Гайдамаччину, романи “Цар і гетьман”, “Сагайдачний”, “Архіандрит-гетьман”) і величезного числа статей, але все-таки від 1859 р. майже чверть століття з-під пера п. М[ордовця] не виходило нічого, писаного по-українсько-руськи.

Аж в 1882 р. звісне виступлення п. Куліша у Львові з “Крашанкою” викликало його прекрасну і з глибоким ліризмом написану відповідь: “За крашанку – писанка” і, крім того, три інші очерки, поміщені опісля в київськiм альманасу “Рада” і в петербурзькiм виданні “Оповідань”. Носять вони написи: “Сон – не сон”, “Скажи, місяченьку” і “Із уст младенців”.

В своїх українських творах, як я се вже сказав, п. М[ордовець] переважно поет, і то поет ліричний. Не чарує він нас ані силою, ані пластикою картин, ані будовою і викінченням цілости, – протинно, під кожним з тих зглядів творам його багато дечого можна би ще побажати. Але під зглядом мелодійности язика і сердечної щирости тону, тремтячого в кождiм уступі тих очерків, в українсько-руськiй літературі мало хто йому дорівняє. Найбільше зближується він в тiм згляді до Марка Вовчка, котрого “Народні оповідання”, видані 1857 р., були, мабуть, безпосереднім взірцем для його повістевих очерків з 1859 р. Зміст тих очерків, звичайно, дуже вбогий і служить авторові немов тiльки провідною ниткою, коло котрої може снувати барвисті арабески поетичних рефлексій і мглісті очерти чудово милих і своєрідних, але швидко розпливаючихся картин. Постаті, виступаючі в його оповіданнях з 1859 р., зарисовані тiльки в профілях, двома-трьома штрихами; не бачимо їх ділання, чуємо тiльки теплий подих їх чуття, бачимо їх сумовиті лица, мов бліді хмарки, перепливаючі по чудовій панорамі українського села.

Перше і епічно ще найбільше викінчене оповідання п. М[ордовця] – се “Салдатка”. Зміст її можна би назвати банальним, коли б зміст тут рішав о літературній стійности. Молодий парубчак Семенко полюбив молоду дівчину Катрю і жениться з нею, хоч знає, що не мине його рекрутський набор. По півроці щасливого життя рекрутація справді приходить, Семенка беруть до війська, і Катря іде за ним в світ далекий. Страшенну долю “салдатки”, котру Катря переносить три роки, показав нам автор тiльки загальними нарисами. По трьох літах Семенко умер, а Катря з малою дитиною на руках вертає до рідного села, де тесть приймає її до свого дому. Увесь талант поетичний п. М[ордовця] відбився як не можна ліпше в тій маленькій повісточці. Страшенні житненні драми, сцени терпінь і розпуки збуває він кількома словами, а зате з уподобою зупиняється при сценах тихого суму, тужливої резигнації і жалоби. Навіть перший вилив молодечого почуття любовного в представленні п. М[ордовця] облитий якимось сумовитим матовим блиском помимо цілої своєї правди і сердечної простоти. Може, найцікавішим є XI розділець сеї повістки, в котрiм вертаючу додому і ночуючу під плотом Катрю зустрічає один з тих міських “гайдамаків, що по судах пишуть і людей до смерти записують”. Налякавши її насамперед тюрмою, він виманує у переляканої жінки посліднього рубля і ще

відбирає в неї сердечну подяку за те, що охоронив її від біди. “Отже, – думає Катря, – і в городі знайшлась душа щира та богобоязлива. Якби більш таких...”. “А їх і так доволі,” – додає від себе автор з правдиво українським сарказмом.

Друге, також 1859 р. написане, оповідання “Дзвонар” ще бідніше за змістом і далеко слабше під зглядом артистичного викінчення. Старий сільський дзвонар розповідає деякі моменти з свого молодечого життя: як він був на науці у відставного солдата Позіхайлика, котрий і сам тільки й умів, що азбуку “по верхам” читати та з Псалтирі цілий перший псалом. Головною роботою його учеників, крім відбування щедрих різок та “субіток”, було поливання грядок Позіхайликових або ловлення під його проводом риби в озері. Ся ловля риби й є осередком цілого очерка; ціла сцена невеличкого хрустального озера, порозсаджуваних по березі хлопців з вудками і крикливого Позіхайлика з величезним, аж насеред озера сягаючим вудлицем, описана так вірно, змальована такими живими фарбами, що, раз прочитана, назавсідги вбивається в нашу пам’ять. Дальше молодого хлопця віддають до духовної бурси, відки по відібранні незлічимої сили різок його і виключено за читання якихось поезій світського змісту. Не винісши з бурси нічого більше, крім назви Тацитурнов, герой оповідання вертає до матері і в ріднім селі стає дзвонарем. Цікава його стріча з давнім учителем Позіхайликом:

– А ну ж, ну, розкажуй, як вас там вчили, хто вам указки робив?

– Там, дядечку, без указок вчать.

– Оттакі! Без указок! Так плювати ж на вашу бурсу, от що!

А сестра Галя й каже: “Там, дядечку, й читать не велять. Василя за те й вигнали, що він книжки читав!”

“Е! Шкода, – каже (Позіхайлик). – Оце, я бачу, і у вас у бурсі таке ж диво, як у нас у полку: і ахвицери нічого не читають... Такі ж і попи з вас будуть!” (стор. 38. Правопис оригіналу – рядова).

Як бачимо, в обох сих оповіданнях із-за наївного сентименталізму вроді Марка Вовчка визирає невеличке сатиричне жало, але визирає дуже несміло.

Третє оповідання, написане ще в 1855 р., але не звісно для чого аж до 1885 р. переховуване в рукописі, – “Старці”, уводить нас в зовсім відрубний, оригінальний світ життя жebraцького. Тільки ж тут автор не малює того життя у всій його повноті, не дає нам реалістичної студії про всі його лихі і добрі боки, а тільки злегка освічує деякі моменти, котрі найліпше відповідають його індивідуальній уподобі і вдачі таланту. Оповідання се, написане двома роками раніше появлення оповідання Марка Вовчка, виявляє нам також важкі наслідки гнету кріпацтва на селянську сім’ю. Батько героя умирає замолоду від побоїв за подушне і від сидження в холодній. Пожар руйнує хату удови, послідню худобу пан забирає за подушне. Мати гине з голоду; лишаются дрібні діти і старий дідусь. Дівчинку, сестру героя, і менших братів розібрали добрі люди, а герой стає старому дідусеві поवादатором, – ідуть у старці. Від такої вчасної пори починається старече життя героя. Дідусь його швидко осліп, от він і проводив його до самої смерти. А там і самого віспа осліпила, – старці прийняли його в своє товариство, дали костур у руки. Глибоко зрушує нас оповідання сього старця, котрий по 50 літах тяжкого старечого “ремества” згадує своє прошле і

обливає тяжкі його картини блиском всепрощаючої любови. Він радо вишукує небагато світлі моменти того життя: “Єсть добро на світі, єсть,” – раз по раз і з свого старечого становища показує нам його і в латаній свитині, і в панському жупані. Не помилилось, коли назвемо “Старців” найоригінальнішим і найглибше задуманим з усіх оповідань п. М[ордовця].

Між тими, хоч в основі своїй битописуючими, оповіданнями а слідуючими очерками минуло, як сказано, майже чверть століття; то й не диво, що в концепції одних і других добачаємо величезну різницю. В попередніх автор хоч дуже делікатними рисами малював побут народу, був душею і серцем близько того народу, бо жив посеред нього. Тепер, в р. 1882 він, столичний літерат, хіба тільки думою, споминами залітати може на Україну, і через те не побут народу, а свої власні думи, чуття і мрії виводить перед нами. Тут вже п. М[ордовець] – чистий лірик; його 3 очерки з 1882 р. – се не повістки, а радше свободні арабески різнобарвних і часто слабко з собою пов’язаних рефлексій і картин. Спільне тло їх – се Україна, але вже не та, яку видно з тісного сільського віконця, але Україна яко одиниця народна, з її історією, літературою і будуччиною, з пекучими загадками її народного існування і самостійности. Оповісти зміст тих очерків дуже трудно. Найдивоглядніші скоки фантазії служать тут нераз до замаскування, а zarazом і до вираження головної думки автора. Я б назвав ті очерки свого роду “невольницькими думами”, вже хоч би задля їх темного, містичного, алегоричного, справді невольницького вислову.

Перший з тих очерків “Сон – не сон” в рамі сонного марева авторого під впливом концерту Павла Сарасате представляє (як мені здається) минувшину, теперішність і будуччину духового розвою українсько-руського народу. Найхарактернішим витвором минувшини того народу була, безперечно, козаччина, але вона під впливом нещасливих обставин упала, виродилась; от і показує нам її автор в особі найнужденнішого з гетьманів Юраска Хмельницького, з гетьманською булавою і з торбою старечою, того самого, котрий після народної повірки і досі вмерти не може, бо земля його не приймає. Для теперішнього народу, вбогого і темного, минувшина є хіба неясним спомином, напівзабутою піснею, а теперішність виявляє такий стан, який можна схарактеризувати словами пісні:

Нема в світі правди, правди не зіскати.

Отож, сей теперішній перехідний стан українського народу показує нам автор в особі кобзаря Остапа Вересая, сліпого старця, посліднього рапсода завмерлої минувшини і співця тої славної пісні “Про правду”. А яка ж будуччина України? Доволі буде сказати, що п. М[ордовець] бачить її в двох світлих пророках – Шевченку і Костомарові.

Другий очерк “Скажи, місяченьку” в уриваних, напівфантастичних картинах показує нам історію українофільства, особливо ті її моменти, в котрих довелось перворядну ролю грати Костомарову. Правда, нема тут споминки про Кирило-Методіївське братство в Києві; п. М[ордовець] згадує тільки про Костомарова лекції в університеті, видання “Малорусского сборника” в Саратові, про прихильність, з якою в ту пору відносилася московська молодіж до

українофільського руху. Який контраст з теперішнім, коли-то й Костомарів почав відсуджувати українсько-руську мову від права на широкий самостійний розвій, і суспільність московська до українофільства неприхильною стала, і уряд вкінці й мову українсько-руську заборонив! “Коли ж і ми, як оті мідяни і парояни, своїм язиком возглаголем?.. скажи, місяченьку!” (стор. 79) – таким не то покликом, не то стоном жалібним кінчиться сей очерк.

Найкращий з них, чудово-гарний та проймаючий – третій, “Із уст м л а д е н ц і в”. Автор з Галкою-Костомаровим їдуть у зоологічний сад на звірів глядіти. Увагу автора привертає на себе старий, величезний орел, що, “може, не одну, не дві сотні літ літав над Україною, немало бачив, немало козацького й татарського трупу переключав по степах та байраках, а он – тепер – на старості літ, сидить у неволі та згадує молодії годи, та степи безкраї, та високу скелю над Дніпром, саме коло порогів, де його мати-орлиця вигодувала та на світ широкий випустила...” (стор. 84).

І фантазія автора починає снувати чудові картини, як орлиця на жир орлятам приносить козачу голову, як козак серед степу на могилі умирає, як б’ються козаки з ордою татарською. На все те дивиться отсей самий орел, літаючи сотні літ понад Україною, аж і козаків не стало, “і zostались в степах самі тільки косарі та гречкосії”. Тут пішли інші картини. Якись бородаті пани та паничі розривають козацькі могили, а там під Каневом іще одну, послідню могилу насипають. Картина сучасної України доповнюється образом залізниці, гуркотячої по степу козачім. “Де вже тут козакам бути! – Не козака пора!” – кінчить автор сю чудову фантазмагорію і виявляє нам картинку, як хлопчики-вівчарики зловили старого орла на барані і продали в неволю: “І сидить тепер орел сивий у зоологічеському саді, сидить – не ворухнеться од ранку до ночі та все згадує про той Дніпр та скелю...”. Живим контрастом до того орла – задуманого та мовчазного українця – являються ведмеді-москалі, що в своїх клітках ревуть, хапаються за гостинці, “глітають, як голодні собаки, та аж залізо рвуть лапами, щоб ще їм дати, щоб усе одному загарбати”. І сам він кидає гостинця тим лютим і ревучим звірям, а нічого не дає мовчазливим та сором’язливим, аж поки “Галиня” (донька жінки Костомарова) не привстидала його тим словом, що як се же ви даєте тим “нахалам”, а смирним нічого.

“Та воно ж, – відказує автор, – так саме на всім світі діється: хто кричить, тому й дають, а хто мовчить та жде – тому зась”.

Отсі слова автор ставить на вид усій українсько-руській громаді, тій тихій, задуманій, хоч роботящій і повній любови до свого рідного та самопожертви, але мовчазливій, несміливій та слабій задля недостачі міцної організації та ясного суспільного почуття, єдності цілей і напряду українсько-руській громаді. “Хто більше реве, тому й дають, а хто мовчить, тому й зась”, то є тільки та громада, тільки та суспільність може мати надію на ліпшу будучину, на самостійність і свободу, котра зуміє і зможе все те вибороти собі, здобути дружним громадським і невсипущим змаганням. Не досить теоретично доказувати права України-Руси, самостійність українсько-руського народу, мови, літератури – треба приложити рук і сил до практичного осущення українських ідеалів, до виборення України-Руси того, чого мимо всяких теоретичних доказів не дає їй груба, брутална сила.

“Чуєте, панове? Не позакладало? – А коли чуєте, то знайте та на вуси собі мотайте...” (стор. 95).

Підготувала до друку Олена ЛУЦИШИН

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА В 1904 РОЦІ

Я ризикую товкти воду в ступі, якщо не подам перед моїм оглядом українська літератури у 1904 році деяких загальних зауважень про русинів та їхній духовний розвиток, котрі хоч і не містять нічого нового чи зовсім невідомого дотепер німецькій публіці, проте можуть бути корисними для розуміння подальшого огляду.

Русини, за офіційною російською термінологією, – малороси чи південно-роси, є частиною великого руського племені, яке складається з трьох більш-менш виразно відмінних типів: великоруського (за офіційною російською термінологією, – російського), білоруського і південноруського, або ж рутенського – останнє з двох найменувань західне, латинське. Сам народ іменує себе в Галичині русинами, однак у Росії – українцями; це останнє означення як символ пробудженої і все міцнішої національної свідомості сприймають також деалі ширші кола інтелігенції і простого люду в Галичині, і незабаром воно могло б здобути загальне значення також і в Європі після процесу Фр.Боденштедта (див. “Поетичну Україну”¹ від 1841 року).

Цей народ населяє велику територію між рікою Сян у Галичині і Кавказькими горами, де, незважаючи на більш чи менш значні острівці чужих колоній, він мешкає в компактній масі і на сьогодні може налічувати до 32 мільйонів душ. Хоча антропологічно він виказує велике розмаїття типів, історично у всьому своєму обширі ніколи не утворював єдиної державної цілості, а в етнологічному вимірі також являє дуже різноманітні картини як наслідок пристосування до різноманітних умов життя, проте, з іншого боку, в мові і народних традиціях, у звичаях і способі життя він демонструє таку докорінну єдність, яку заледве чи зустрінеш деінде у такій мірі і в народі настільки численного та розселеного на таких широких просторах, під настільки розмаїтими політичними й національними впливами. Ця єдність мови призводить до того, що літературні твори, написані на Кубані, Десні чи Дніпрі, друкуються на Дністрі чи Сяні і беззастережно зрозумілі не тільки для освічених верств, але й для народних мас.

Ця південноруська, українська народність завдяки своїм природним здібностям і щасливому географічному положенню, ще в передісторичні, коли й не ще давніші часи заклала основи своєї культурі і могутнього, цікавого державного устрою, високий розвиток і поступовий розпад якого можемо відстежувати у світлі багатьох історичних свідчень з 9 до 14 сторіччя та продовженням і перетворенням якого стала, починаючи з 14 сторіччя, спадщина й велика історична праця північноруського, московського племені.

Час розквіту цього староруського державного ладу був у 10 сторіччі; це також час народження староруського письменства, котрий, наскільки він доступний нашому дослідженню, збігається з остаточною християнізацією Південної Русі (близько 989 року). Народжене під переважним впливом Візантії, це письменство, однак, в 11–13 сторіччях розквітло багатим і своєрідним цвітом, який, попри участь усіх руських племен в культурній праці, у своїх

найкращих витворах усе-таки був позначений безсумнівною печаттю південноруського, українського духу. Щоб підтвердити правдивість цих слів, тут достатньо було б назвати тільки найкращі витвори тодішнього релігійного красномовства (митрополит Іларіон, Кирило Туровський, митрополит Климентій зі Смоленська), світської історіографії (найстаріший літопис, Київський літопис, Волинський літопис і переказ про осліплення князя Василька), агіографії (Київський Патерик, житія і чудеса святого князя Володимира, Бориса і Гліба, святого Миколая), подорожей (паломництво ігумена Данила до Святої Землі) і поетичного мистецтва (Слово про Ігорів похід, пісня про Євшан-зілля).

Велика монгольська навала 1240 року завдала староруському державному устроєві першого смертельного удару, хоча вона в жодному разі не викликала аж такої тотальної руйни, як тривалий час уважалося. Основний політичний осередок руського життя відтоді переміщується на північ; духовне життя шукає нових шляхів у все ближчому єднанні із Заходом. У 14 сторіччі чимраз більша частина Південної Русі переходить під панування Литви, а водночас руська культура, мова й література переможно проникають до палаців литовських князів і магнатів. У 15 сторіччі починається об'єднання Литви з Польщею, яке після довгих спроб і чвар знаходить завершення у Люблінській унії 1569 року. Паралельно з тим на початку 15 сторіччя бачимо південноруських митрополитів учасниками західноєвропейських церковних соборів у Констанці, Флоренції і Феррарі, а наприкінці цього сторіччя (1491) один німець, Швайпольд Фіоль, видрукував церковнослов'янську ритуальну книгу у Кракові. Ще 1519 року білорус Франциск Скорина почав друкувати в Празі свій перший популярний переклад Біблії, проте незабаром Польща з її щойно створеною національною літературою стане основним джерелом південноруського письменства. Численні переклади з польської поволи затоплюють поважний нижній шар писемних творів із давніших князівських часів. Мова, у тих старіших творах гієратично-церковнослов'янська, наближається до народних виразів, але водночас усмоктує безліч полонізмів. Хоча ще до кінця 16 сторіччя визначні представники Південної Русі прагнуть протидіяти цій полонізації за допомогою тіснішого прилучення до грецької культури, – так виникають греко-слов'янські школи з грецькими викладачами у Львові й Острозі, – усе-таки незабаром перемагає західний вплив, латина витісняє грецьку мову, і церковна унія з Римом 1596 року настійно спонукає південноросів, як уніатів, так і православних, до все ближчих взаємин із Заходом. Не бракує також політичних зв'язків: 1595 року Еріх Лассота фон Стеблау, посланець імператора Рудольфа II, перебуваючи в укріпленому таборі (Січі) українських козаків нижче Дніпрових порогів, щоб спонукати ці своєрідні військові загопи до воєн проти турків і татар в інтересах німецької імперії. Кількома роками пізніше князь Костянтин Острозький намагається створити у боротьбі проти унії лігу з південноруських православних і литовських та великопольських протестантів. У церковній полеміці проти польського католицизму південноруські полемісти раз по раз удаються до протестантських аргументів. У той час як північноруська гілка, вибудовуючись на староруській, переважно південноруській основі, не так щоб надто ревно оберігала староруську духовну традицію, а радше всіляко її затемнювала, звужувала й консервувала і щонайбільше звеличувала у безформних і

некритичних компіляціях, геній південноруського народу за найнесприятливіших обставин створив собі нову автономну вояцьку верству, нову мову, нове письменство, нову школу і нову вченість, навіть новий, цілком своєрідний героїчний епос, так звані думи. І всі ці витвори пізніше, з другої половини 17 сторіччя, впливали також на північноруське плем'я, запліднюючи й частково революціонізуючи його, і стали другою, властивою основою сучасної Росії.

З 1648 року, коли почалися великі війни козаків проти поляків під проводом Богдана Хмельницького, Правобережна Україна зазнала такого жахливого спустошення, що, порівняно з ним, попередні руйнації Батухана й Менглі-Гірея були дитячими забавами. Великі маси української людності тікали на лівий берег Дніпра, де вони населяли безмежні необжиті степи від Дніпра до Дону. Ця Лівобережна Україна з 1654 року остаточно відійшла до Росії; водночас і на правому березі Дніпра Київ, серце України, став російською твердиною. Українські духовні й політичні сили відтепер підлягають потужному процесові поглинання північноруською державою. Українці стають піонерами європеїзації Росії, вони засновують на півночі перші справжні школи, приносять нове життя до церкви й державного організму, готують ґрунт для реформ Петра Великого й утворюють центр його найстаранніших сподвижників (Феофан Прокопович та інші). Однак у результаті це призводить до послаблення інтелігентних і обдарованих елементів в Україні, тож у 18 сторіччі зауважуємо великий занепад і знесилення у духовній і літературній царинах. Водночас такий же занепад бачимо у польській частині України, де український простолюди був дуже ослаблений й зубожілий, а інтелігенція або знищена, або полонізована.

Тільки наприкінці 18 сторіччя там і там починаються зміни на краще. З першим розподілом Польщі, у 1772 році, частина українського народу (Східна Галичина) перейшла під владу Австрії. Остання уже раніше мала під своїм пануванням частину цього народу, угорських русинів, і там з 1744 року, від часу сходження на престол Марії Терези, настало прикметне піднесення просвіти народу, системи народних і вищих шкіл та письменства. Схожим чином велика імператриця хотіла впоратися з новоприєднаними королівськими землями. Поліпшення економічного і правового становища селянства, створення справжньої народної школи, виховання освіченого духовенства, а також належні дотації, – це були основні проблеми, на яких вона зосереджувала увагу. Чого не судилося цілком здійснити їй, те з геніальною ініціативою й великою енергією продовжив її великий син Йозеф II. Заснування головної греко-католицької семінарії у Львові, реорганізація Ставропігійського братства там само, заснування Львівського університету, де водночас читалися лекції руською мовою – поруч із далекосяжними й далекоглядними аграрними реформами, – це ті великі справи, які в пам'яті руського народу нерозривно пов'язані з іменем Йозефа II. Щоправда, виконання цих справ, звичайно ж, не з вини їхнього творця, відставало від його намірів; та попри все з цього часу для галицьких русинів починається нове життя, ера національної регенерації.

Та ж ера почалася на лівобережній Україні з 1798 року, коли вийшли перші три пісні гумористичної героїчної поеми Івана Котляревського "Перелицьована Енеїда", написаної українською народною мовою. Із цього часу починається

сучасна українська література, серед представників якої у російській Україні достатньо назвати поряд з Котляревським тільки Гулака-Артемівського, Бодяньського, Квітку-Основ'яненка, Максимовича, Метлинського, з тим трьох великих світочів – Шевченка, Куліша і Костомарова, з пізніших – Марка Вовчка, Івана Левицького, Михайла Старицького, Панаса Мирного, Михайла Драгоманова, Степана Руданського, у Галичині – Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Антона Могильницького, Миколу Устияновича, Осипа Федьковича, якщо промовчати про молодше і новіше покоління. Хоча ця література розвивалася у гранично ненормальних умовах і з різноманітними перешкодами, вона все-таки протягом минулого сторіччя, – що так скажу, – виконувала дуже знаменну культурну працю, висвітлювала обставини, порушувала життєві питання і провадила духовну боротьбу, що робить її любовою й дорогою для своєї нації і гарантує їй почесне становище також в очах інших націй.

II

Якщо прагнути правильно схарактеризувати літературне вираження життя нації, потрібно насамперед знати, які верстви населення беруть участь в літературній творчості, для яких кіл призначена література, довкола яких центрів вони групуються і як здобувають собі легальні життєві умови. І годі правильно оцінити особливо сучасний стан руської (української) літератури, якщо залишити поза увагою ці попередні питання.

Від часу занепаду свого незалежного державного життя в 14 сторіччі українська нація уявляється в образі того степу, який щоразу вкривається чудовими рослинами і квітами, однак ці шати щоразу знищує, викошує і спалює якась стихійна сила. Староукраїнські князівські і боярські роди у 15 і 16 сторіччях амальгамувалися з польською шляхтою доти, доки вони кінець кінцем протиставили релігії, мові, звичаям і симпатіям власної нації усе чуже. Однак ця нація за нових обставин витворила нові соціальні верстви, які репрезентували її політичне і духовне життя: міщанство й козацтво, котрі врешті спричинили відрив частини України від Польщі (1654). І знову бачимо, як під московським і російським режимом ця українська лицарська верства відчужувалась від власної нації, русифікувалася, переймала чужу мову, звичаї і звички. Цей процес на лівобережній Україні був майже завершений до кінця 18 сторіччя. Водночас на правобережній Україні й у Галичині решта руських міщан та руське уніатське духовенство знемагали від могутньої полонізації, яка досягнула свого апогею в Галичині тільки близько 1830 року, отже, майже через півстоліття після політичної смерті Польщі. Був час, – і ще зовсім не так давно, – коли українська нація складалася майже з самих тільки неосвічених, національно несвідомих селян, коли навіть руське сільське духовенство, яке перебувало в безпосередньому і щоденному контакті з цими селянами, вдома між собою розмовляло по-польськи, по-польськи проповідувало і почувало себе поляками греко-католицького віросповідання; у російській Україні аналогічно було з російською мовою і там, по суті, так триває ще й до сьогодні.

І все-таки чудесна родючість цього давнього степового краю виявилася ще раз. З глибин уярмленої, зневаженої і затурканої селянської маси підносилися но-

ві сили; селянське слово і селянська пісня, забуті власними дітьми, створювали собі нові органи, поступово домагалися місця у культурному житті, здіймалися до найвищих і найблагородніших ідей – любові до людей, справедливості, вільного розвитку індивідуума і нації і, озброєні цією силою, починали завойовувати собі нових друзів серед зрадливих синів нації, творити нову націю з руїн і ренегатів. Історія української літератури в 19 сторіччі – найповчальніший взірець цього поступового творення нації, національного почуття і національної свідомості літературою: живе слово завжди летить попереду, позірно працює з постулатами і теоремами, а проте ніколи не втрачає контакту з життям, і фактичний розвиток все швидше відстає від нього. Ще близько 1840 року більшість найкращих українських патріотів уважали, що українська мова – майже вимерле наріччя, і їхні клопоти про цю мову мали на меті тільки зберегти деякі особливості цього наріччя для майбутнього покоління; а проте вже серед них був поет, чиє слово, не наче смолоскип, мало пробудити тисячі шляхтичів, чиновників, інтелігентів і селян до національної свідомості. Ще в 1861 році граф Лешек Борковський вигукував у галицькому краєвому сеймі: “Тут немає Русі” (Tu niema Rusi), чим хотів проголосити близьку реалізацію великопольської мрії про Польшу від моря до моря і до Дніпра, а проте визволення селян у Росії і початки просвіти народу в Україні назавжди позбавили цю мрію підстав на цих теренах. Ще в шістдесятих роках галицькі поляки могли сподіватися відкинути ціле руське питання зі зневажливою формулою “хлопи і попи” (chlōpi i popi), а проте вже тоді в Галичині були численні сили руської інтелігенції, у Росії також було багато великих поміщиків, професорів, адвокатів, комерсантів і промисловців, які відкрито признавалися до українства. Ще в сімдесяті роки деяким українським патріотам в Росії здавалося, що вся література українською мовою може бути спрямована на рівень науково-популярного “письменства для домашнього вжитку” українського селянина; а проте саме тоді виникла ціла група талановитих письменників, які немовби зробили собі справою честі писати свої романи, новели, драми і вірші тільки українською мовою, тобто сягнули далеко понад ту програму. Вони таки дотримали свого слова, і пізніший розвиток дав їм таке право: якраз у тих колах, на які та програма патріотів зовсім не розраховувала, українське слово з того часу здійснило великі звершення і здійнить ще більші, якщо...

То що ж це таке! Всемогутній у Росії чиновник не міг цього стерпіти. Він уважав супротивним здоровому глуздові й регламенту те, що “єдина і неподільна Росія” має два обличчя, дві форми, дві мови. Ще в 17 сторіччі, коли він приїздив в Україну тільки як гість, як заступник, як союзник, він не міг стерпіти того, що козаки не носили борід, голили голову і тільки зверху залишали стирчати чуб. Цей український чуб (хохол) колов йому очі; він негайно зробив з нього прізвисько для всіх українців і не міг утриматися від того, щоб обтинати ці козацькі чуби, де тільки міг. Коли він зауважив, що надруковані в Україні церковні книги і требники час від часу були іншими (часто кращими), ніж московські, він увів у 1721 році релігійну цензуру, спочатку винятково для українських книг: вона повинна була стежити за тим, щоб вони нічим не відрізнялися від московських – ані за дослівним текстом, ані за правописом. Ця стара московська нетерпимість поглибилася в 19 сторіччі, одяглася у формулу

сакраментальних трьох едностей, котрі слід було оберігати як наріжні камені російського державного життя повік віків: православ'я, самодержавство і (російська) народність. Від імені православ'я українська мова витісняється з церковної кафедри, забороняється подання до друку перекладу Біблії українською мовою – і сотні тисяч українців заганяються в руки штундизму¹ та інших раціоналістичних сект, оскільки православне духовенство деградує до поліційних органів. Від імені російської народності в 1864 році декларується, що української народності “не було, немає і не може бути”, а в 1876 році одним указом забороняється подання до друку будь-яких українських писань, за винятком оригінальної белетристики та історичних документів. Цей божевільний указ, як, утім, і кожен інший, ще й сьогодні має законну силу (у Росії укази не відмінюють, а забувають), отож у Південній Русі ми бачимо єдиний приклад народу, який нараховує майже 30 мільйонів душ, але в 20 сторіччі мусив жити без власної преси, без проповіді і шкільної освіти власною мовою. Однак давній степовий край і цього разу довів свою родючість. Український народ створив собі в рамках протестантського штундизму початки власної національної церкви з обов'язковим навчанням, із вельми розгалуженою благодійною і місіонерською діяльністю; українська література, хоча й придушена, проте не задушена, породжувала все нові таланти; українська літературна мова за останні тридцять років зробила цілком поважний поступ в освоєнні все нових галузей знань; навіть українська популярна література, у супереч категоричній забороні в указі 1876 року, спочатку мусила толеруватися в Росії, а потім була мовчки дозволена і може тепер розраховувати на сотні тисяч старанних читачів. Під тиском дедалі міцнішої суспільної думки напівофіційні інституції, засновані з очевидною русифікаційною тенденцією (читацькі і “чайні” спілки, товариства початкової освіти), перетворюються у все нові важелі національної свідомості. У земствах, у міських представництвах, наскільки вони можуть безперешкодно підносити свій голос, дедалі дужче бринить нота цієї національної свідомості, лунає волення за національну школу, пресу, за повагу до національної своєрідності. Самі інституції, що діють в офіційно російському дусі, як-от вищі школи та різноманітні наукові установи, наскільки вони залишаються вірними самому духові справжньої науковості, працюють на піднесення і поглиблення цієї української національної й окремішньої свідомості. Так виникають, начебто непомітно й ненавмисно, усе нові центри духовної праці, а де є духовна праця, там раніше чи пізніше мусить заяскрити й національна свідомість, немов огненна іскра внаслідок інтенсивного тертя.

Обмежимося коротким оглядом найважливіших із цих центрів у російській Україні; він покаже нам основу, на якій розвиватиметься українська література за більш-менш сприятливіших обставин, як вона й тепер отримує з цих центрів багатократні імпульси і стимули. Починаючи від крайнього південного сходу, одразу ж натрапляємо на столицю кубанських козаків, Єкатеринодар. Кубанські козаки – безпосередні нащадки запорожців, їх станова й національна свідомість ще доволі жвава і спирається також на їхню автономну військову організацію. Автономія заходить там настільки далеко, що отаман є водночас найвищим владним органом цензури. Тут в останні літа з'явилася прекрасна збірка

козацьких народних пісень з мелодіями і вже роками працює над збиранням етнографічних матеріалів спеціальна комісія. Як знак пробудженої потреби у публічному утвердженні національної свідомості може розглядатися прохання про дозвіл на заснування українського журналу, яке в листопаді минулого року подала до вищих органів влади група тамтешніх інтелігентних українців.

Північніше Єкатеринодара лежить Харків, столиця так званої Слобідської України, тобто тієї неосяжної місцевості, яка була заселена, за великим рахунком, тільки в другій половині 17 сторіччя завдяки великій міграції українців на схід, під час кривавих воєн козаків із поляками. Харків – досить значне торгове й промислове місто, з 1804 року воно має університет і протягом певного часу (у тридцятих роках 19 сторіччя) було центром українського духовного життя. У Харківському університеті працювали професорами визначні українські письменники й учені: Петро Гулак-Артемівський і пізніше Олександр Потебня; тут якийсь час працював і великий російський славіст Ізмаїл Срезневський, який завдяки своїй тритомній публікації “Запорозької старовини” також зробив значний внесок до української науки. Тут навчався згодом великий історик України Микола Костомаров, і тут же заклалися підвалини того вільнодумного федеративного слов’янофільства, котре свій найкращий вираз знайшло у 1846-1847 роках в статутах київського таємного товариства “Кирило-Мефодіївське братство”, а також у натхненних віршах Шевченка, і котре, на противагу до московського централістичного панславізму, завбачливо прагнуло визнати за єдино варту домагань мету вільне братання слов’ян при повному збереженні індивідуальності кожної нації. У Харкові діяв у тридцяті роки люб’язний український новеліст і меценат просвіти Григорій Квітка-Основ’яненко, який заснував тут один із перших інститутів виховання шляхетних дівчат, влаштував українські театральні вистави і навіть (у ті часи!) робив перші підступи до популярної літератури для просвіти народу. Тепер у Харківському університеті працюють головно два професори, які зробили великі внески до дослідження України: історик Дмитро Багалій та історик літератури й етнограф Микола Сумцов. Історико-філологічне товариство при університеті під орудою першого публікує цінні документи до історії України, етнографічні матеріали і дослідження; Товариство боротьби з неграмотністю під головуванням другого при нагоді також публікує українські популярні брошури.

Приватні особи теж часто роблять гідні визнання досягнення. Так, український письменник Ігнатій Хоткевич, що мешкає тут, видав низку науково-популярних писань, у той час як дружина банкіра Алчевська протягом довгих літ скеровувала свою діяльність і значні кошти на те, щоб улаштувати систематичні лекції в недільні й святкові дні у Харкові і прилеглих селах. Завдяки залученим спеціально для цього інтелігентним читцям і читачкам вона зачитувала вголос найважливіші твори російської і української белетристики, а також науково-популярну літературу, і при цьому ретельно нотувала часто надзвичайно цікаві зауваження й судження слухачів. Так виникла одна з найоригінальніших книг російської літератури, двотомна праця: “Що треба читати народу” – єдине у своєму роді опитування про лектуру, доступну зараз російському народові. Також у 1903 році тут був організований XII конгрес російських археологів, який

був пов'язаний з виставками, концертами тощо і став важливим поштовхом до розвитку української національної свідомості; завдяки старанням кількох людей вдалося привернути загальну увагу до співаків-рапсодів давніх козацьких дум, так званих кобзарів і бандуристів, ще досить численних у тій частині України, які супроводжували своє виконання грою струнного інструмента, кобзи чи бандури. Довгі роки цю верству співаків розглядали як цілком вимерлу; завдяки пошукам панів Хоткевича, Бородея та інших вдалося знайти їх ще понад сорок, докладно дослідити їхнє вправління у своєму мистецтві, їхні школи, репертуар тощо і таким чином знову оживити надзвичайно цікаві сторінки української минувшини.

Ще далі на півночі, у прикордонній зоні української і великоруської націй, лежить досить незначне місто Вороніж, яке, однак, заслуговує на згадку, тому що тут майже двадцять років виходив один із найкращих російських фахових друкованих органів, "Філологічні повідомлення". Річники цього вартісного ревью пропонують дуже багато праць з українознавства, насамперед низку статей Потебні, серед яких на першому місці слід поставити монументальну працю про українські й споріднені з ними різдвяні пісні.

Далі на захід лежить губернське місто Чернігів, яке з шістдесятих років минулого сторіччя відіграє видатну роль в історії української літератури і духовному розвитку. "Чернігівський листок", який виходив тут у шістдесяті роки за редакцією українського поета-пісняря і байкаря Леоніда Глібова, був єдиним органом, де регулярно друкувалися літературні дописи українською мовою. Пізніше тутешнє земство здобуло собі славу одного з найліберальніших і найприязніших до народу земств у цілій Росії, і в найважчі часи утиску, що тяжів над українським словом, на його зборах знову й знову звучали голоси, які вимагали допущення української мови до початкових шкіл, фактичного скасування указу 1876 року, поваги до національної і мовної своєрідності місцевого населення. І коли в останні роки минулого сторіччя цей указ начебто почав зникати в забутті і коли також цензура з усіма її тисячними хитрощами почала все-таки пропускати науково-популярні писання, Чернігів був першим містом, яке створило регулярне видавництво для таких книг, а також урегульоване книгорозповсюдження, і справді протягом кількох років поширювало серед народу серію з більш ніж шістдесяті частини цілком солідних і популярно написаних брошур загальним накладом понад півмільйона примірників. У видавництві земства, крім великої маси офіційних писань, особливо статистичних досліджень про економічний стан населення, вийшов також ряд дуже цінних етнографічних, історичних і бібліографічних праць, що відтоді стали необхідними довідковими посібниками для кожного дослідника у відповідній галузі, так, особливо фольклористичний збірник Грінченка, а також його бібліографія українського фольклору. З 1889 року Чернігів прихистив також цікавий музей української старовини, багатий особливо щодо козацьких часів та найбільшого національного поета, Тараса Шевченка. Цей музей зібрав з великими фінансовими витратами великий український поміщик Тарновський і заповів місту Чернігову.

Південніше розташоване губернське місто Полтава хоча й не відіграло в

минулому розвитку українського національного життя такої великої ролі, однак з різних причин заслуговує на особливу згадку. Полтава славиться тим, що в 1709 році стала могилою окремішньої української політики, щоб на початку 19 сторіччя стати немовби колискою національного відродження, тому що дала притулок батькові нової української літератури, Іванові Котляревському, стала місцем народження його чудового водевілю “Наталка Полтавка”. Тут восени 1903 року був відкритий пам’ятник Котляревському, і свято з нагоди цього відкриття розрослося до грандіозної української демонстрації, на якій уперше зустрілися інтелігентні українці від Сяну до Кубані, проголошувалися українські промови, зачитувалися українські вітання і врешті був заявлений протест проти утисків української мови і літератури.

Місто Ніжин, яке завдяки самопожертві українського магната, князя Безбородька, мало щедро фінансований ліцей з дорогоцінною картинною галереєю і великою бібліотекою, усе-таки не стало жодним центром наукового і національного життя. Серед викладачів тут тепер є один із найкращих молодих славістів, М.Сперанський, який, хоча й сам великорос, багато чого зробив для дослідження давньої південноруської літератури і недавно також вніс свою лепту прекрасною працею про українських кобзарів.

Обидва розташовані нижче по Дніпру степові міста Єкатеринослав і Єлисаветград, здається, також прагнуть піднятися до важливих центрів духовного життя. Обидва вони є важливими осередками промисловості й торгівлі і, хоча вони й молоді (обидва засновані у другій половині 18 сторіччя), усе-таки лежать на древньому культурному полі, де сотні тисяч курганів (давніх поховань) і фортечних валів нагадують про багатотисячове історичне життя і де також у ближчі часи був розташований центр козацького життя, Січ Запорізька. У Єкатеринославі, де є вже досить авторитетний музей південноруських старожитностей (музей Поля), у 1905 році має відбутися наступний археологічний конгрес, і, неприпустимо, що при обширній програмі, за якою влаштовуються подібні конгреси у Росії і яка крім археології охоплює також історію, етнографію, історію літератури і мистецтва, нічого не робиться і для пожвавлення національної самосвідомості. Єлисаветград за останні десятиліття став центром своєрідного селянського руху; заснований адвокатом Миколою Левицьким, рух мав на меті організацію сільських господарських спілок і поряд із суто економічними перевагами викликав також пожвавлення національного почуття.

Якщо перейти на правий берег Дніпра, то насамперед маємо тут давню столицю Київ, матір городів руських, один із найстаріших культурних центрів Східної Європи. Не занурюючись в історичну ретроспективу, зауважимо тільки, що у Києві міститься тепер резиденція генерал-губернатора, університет та численні вищі й середні навчальні заклади. При університеті вже з чверть сторіччя існує наукове товариство, котре досить ненауково охрещене іменем “Нестора-літописця”, у той час як тепер досить певно відомо, що чернець Нестор зовсім не був автором приписуваного йому тривалий час (ще від Міклошича і Луїса Легера) найстарішого українського літопису. При канцелярії генерал-губернатора з 1840 року існує археографічна комісія, завдання якої – переглядати

надзвичайно багатий архів і публікувати з нього щонайважливіші матеріали до історії країни. Із шістдесятих років минулого сторіччя ці публікації здійснюють систематично за грандіозним планом, який спроектував видатний історик Володимир Антонович і дотепер у кількох солідних серіях томів “Архіву Південно-Західної Русі” видано високоцінні матеріали до історії українських міст, селян, козаків, гайдамаків, православної церкви і шляхти; вартість цих матеріалів у найбільших томах зростає ще й завдяки блискуче написаним вступам, властиво, великим монографіям Антоновича і деяких його учнів. Таким чином, ці публікації стали наріжним каменем нового, опертого на архівні студії і витриманого цілком у модерному дусі дослідження української історії, яке тут предметом докладних і старанних студій навчилося робити самі народні маси, що стоять за династичними і дипломатично-мілітарними справами проводирів і держав, націю в її різних соціальних верствах і переворотках.

Київ віддавна є головним осередком і центром так званого українофільства, тобто напряму мислення й почування тих інтелігентних українців (сюди належали також неукраїнці за походженням), які, базуючись на свідомості етичної і культурної самостійності української нації, були заклопотані тим, щоб у рамках конституції Російської імперії принаймні домогтися стерпних умов розвитку цієї нації. Турбота про місцеву мову, літературу, історію, музику і традицію взагалі мала бути фундаментом, а поширення сучасного знання і народної освіти в масах – найважливішим засобом піднесення нації. Указ 1876 року на десятиліття паралізував діяльність цих людей, особливо щодо живого впливу на маси, що принесло незмірну шкоду не тільки українському народові, але й усій Російській імперії. Зате багато видатного було зроблено для наукового дослідження країни і народу, для археології, історії, історії літератури і культури, етнографії тощо. Тут треба насамперед відзначити безцінні здобутки “Київської Старовини”, щомісячника, що виходить з 1880 року. У 25 своїх річниках вона подала масу нових матеріалів і добрих праць, які охоплюють усі сфери україністики, і, що ще важливіше, попри кількаразову зміну редакції, завжди вмiла утримуватися на позиціях часопису суворо наукового, а при цьому посправжньому українофільського і сповненого сучасного, прогресивного духу. Що це за російських обставин нелегка справа, не треба обґрунтовувати докладніше. “Київська Старовина” поряд із науковими працями, критикою і студіями (усе звичайно російською мовою) публікувала також українську белетристику. Ця рубрика пройшла в журналі дивний шлях розвитку, можливий хіба що тільки в Росії, ба ні, тільки в Україні: спочатку белетристика, як і все в журналі, друкувалася тільки по-російськи; потім, оскільки цензура пом’якшилась, вона пропускала в оповіданнях з українського життя діалоги оригінальною мовою, тобто українською, але все інше, описи і рефлексії автора, мало друкуватися по-російськи; тільки перед кількома роками відмовилися від цієї безглуздой строкатості, і написані по-українському белетристичні твори можуть публікуватися також оригінальною мовою. У журналі культивується й літературна критика, яка в останні роки знайшла талановитого представника в особі Сергія Єфремова.

Поряд із “Київською Старовиною” інші київські наукові видання якісно і

кількісно відступають у тінь. Таких видань – за винятком щоденної політичної преси – в Києві є ще три, і кожне з них завдяки своєму географічному положенню мусить час від часу постачати також внески до україністики. Насамперед щомісяця тут з'являються “Повідомлення” Київського університету, у яких друкуються здебільшого премійовані дисертації студентів і магістрантів, а також праці професорів. У давніших річниках цього журналу трапляються вартісні внески до української історії і літератури; тепер під впливом професора славистики Київського університету, Флоренського, не позбавленого заслуг славіста, однак слабкого філолога й зятя ворога українофільства, історико-літературні внески випадкові і дуже слабкі, та й взагалі це ревію якимось не змогло піднятися до значного становища в російській науці. Ще менше це вдалося другому науковому виданню, “Працям” Київської духовної академії, що також виходять щомісяця. Не тільки церковно-теологічний характер цього журналу, нелюбий інтелігентним російським верствам, але й часто досить проблематична якість його статей служать причинами його незначного поширення. Незважаючи на це, треба сказати, що тут з'являлося багато цікавих, здебільшого *in studio* і не зовсім критично поданих внесків до староукраїнської церковної і літературної історії. Більший інтерес, поруч із “Київською Старовиною”, викликають “Читання в товаристві Нестора-літописця”, що виходять щоквартально, де поряд із цінними матеріалами було опубліковано багато цікавих праць, особливо університетських професорів Дашкевича, Владімірова, Владімірського-Буданова та ін. Ці троє професорів, а поруч із ними ще два великороси, які викладають у духовній академії, Петров і Голубев, належать до досить численної у Росії групи вчених, які, хоч і не визнають себе українофілами, часто навіть зовсім далекі від цього руху, проте опрацьовують українські теми і таким чином роблять велику послугу українському національному рухові. Так, професор Голубев опублікував велику, у двох грубих томах, монографію про київського реформатора, митрополита Петра Могилу, і ряд вдалих праць про історію Київської духовної академії в 17 і 18 сторіччях. Професор Петров видав першу ретельну, хоча й виконану застарілим методом історію української літератури 19 сторіччя. Професор Дашкевич, поряд з історичними працями, видав також велику докладну критику праці Петрова (ця критика склала цілий том і подає закрозений на найширшій основі аналіз українського літературного життя першої половини 19 сторіччя), а крім того ряд менших студій над новою українською літературною історією. Нарешті, професор Владімірський-Буданов здобув собі високошановане ім'я в російській науці своїми дослідженнями й публікаціями у царині староукраїнського і литовсько-українського права.

Порівняно з Києвом значно відстає друге університетське місто правобережної України, Одеса. Одеса – нове місто, без національної й історичної традиції, від початку інтернаціональне, в силу свого положення на морі. Одеський університет мав колись серед своїх викладачів видатних учених (назву тільки славістів Ягича і Григоровича, історика мистецтва Кондакова, археолога Бруна), проте ніколи не переживав доби власного розквіту. Для української науки тут робиться дуже мало; кафедру славистики представляє тут молодий росіянин, Істрін, учень Тихонравова, який має добру школу в спеціальних

працях, але негативно ставиться до українофільства, навпаки, навіть у суто історичних питаннях виявляє московсько-централістичні тенденції. Також ще ніколи Одеса не була центром української літературної праці, хоча тут завжди діяла досить численна громада українофілів, серед яких – дуже талановиті й літературно продуктивні особистості, як покійний Петро Ніщинський, перекладач “Одіссеї”, бібліограф і критик Комаров та ін.

Про інші більші міста правобережної України, як-ось Кишинів, Бердичів, Житомир, Умань, Кременець, котрі в першій половині 19 сторіччя були значними центрами польського національного життя (згадаю тільки заснований Чацьким у кінці 18 сторіччя Кременецький лицей, який у 1832 році був ліквідований російським урядом і закриття якого стало наріжним каменем для заснування Київського університету), треба тільки сказати, що вони після занепаду польського елемента в цій країні, ймовірно, тільки позірного, також втратили усе значення для духовного життя. Щонайбільше треба було б відзначити тут Кам'янець-Подільський, де завдяки турботам деяких науково освічених священників (особливо настоятеля собору Січинського) ретельно підтримують місцеву церковну і культурну історію, а також плекають національний дух серед молодшого духовенства.

Окрім власне України, в Росії, особливо в обох її столицях Москві і Петербурзі, є багато інституцій і органів, де працюють видатні українці, наукова діяльність яких значною мірою також іде на користь зосібна й українському національному рухові. Насамперед тут треба згадати так зване друге відділення Імператорської Академії наук у Петербурзі, яке в питанні про українську мову та її право на розвиток завжди утримувалося на висоті наукової об'єктивності й у своїх публікаціях постачало дуже багато цінних внесків і до україністики; особливо треба відзначити тут праці покійного Срезневського, професора Веселовського, Шахматова, Соболевського (цей останній колись був професором університету в Києві й антипатиком українофільства) і Голубинського. До найвидатніших членів цього відділення належав також недавно померлий Олександр Пипін, найбільший історик літератури Росії, який у своїх капітальних компендіумах (історія слов'янських літератур у 3 томах; історія російської літератури у 4 томах; історія російської етнографії у 4 томах) першим у Росії визнав окреме від російської становище української літератури, ясно висвітлив її головні напрями із правильної дослідницької перспективи і закріпив студії української національності на широкій культурно-історичній основі. Та він зробив ще більше: хоча й великорос за походженням, він високо цінував національні й культурні домагання українців і як редактор авторитетного ревію “Вестник Европы” дуже часто підносив свій голос на захист прав цієї національності й мови проти безглузких і антикультурних репресій з боку російської адміністрації. На противагу до лементу панславистів і централістів, які бачили в українському русі загрозливий сепаратизм і небезпеку для єдності Росії, Пипін ніколи не втомлювався підкреслювати, що цей рух є лише природним вираженням локальної та етнічної своєрідності, і як природне явище його не можна гальмувати, з іншого боку, як доказ багатства і розмаїтості російського етнічного типу його треба радше підтримувати і плекати, аніж пригноблювати.

У 1905 році Академія наук має зважитися на вкрай важливий для українських студій конкурс. Понад тридцять років тому покійний історик Костомаров передав Академії чималу грошову суму (понад 4000 карбованців), зібрану на підручники для українських початкових і середніх шкіл у 1861–1863 роках, з призначенням використати її на премію для науково опрацьованого словника української мови. Над словником відтоді ретельно працювали у Києві, і тепер ця робота завершена, а наскільки вона методологічно правильна і майстерна, незабаром покаже рішення Академії.

Поряд з Академією треба назвати ще й Імператорське географічне товариство в Петербурзі, яке, завдяки своїй експедиції, спорядженій у шістдесяті роки минулого сторіччя для дослідження України, має великі заслуги перед наукою; результати цієї експедиції, опубліковані у семи великих томах, утворюють добре відому кожному дослідникові основу етнографічних, фольклористичних, лінгвістичних і споріднених з ними студій правобережної України. У публікаціях Петербурзького університету, а також у повідомленнях Імператорської публічної бібліотеки час від часу з'являються цінні внески до україністики.

Із московських інституцій на першому місці слід назвати “Товариство історії і старожитностей”, що вже 100 років існує при університеті. Секретарем цього товариства і редактором його доповідей (“Чтений”) тривалий час був українець Осип Бодяньський, і таким чином завдяки цьому у ста редагованих ним томах з'явилося також багато цінних матеріалів і внесків до дослідження української історії та етнографії, насамперед чотиритомний збірник галицько-й угоруських народних пісень Головацького, низка козацьких літописів і споминів із 18 сторіччя тощо. Тільки між іншим відзначимо, що надзвичайно багаті офіційні архіви, публічні й приватні бібліотеки та зібрання рукописів (поряд з університетськими і монастирськими бібліотеками назвемо лише Румянцевський музей у Москві і приватне зібрання рукописів графині Уварової) криють у собі безліч цінного матеріалу з української історії й літератури і завжди будуть метою паломництва усіх дослідників.

Цей огляд національного і культурного стану російської України можна доповнити ще згадкою дуже важливої і дуже характерної для зростання національної свідомості інституції – українського театру. Його не можна було згадати дотепер, тому що він ще не має стабільного місцеперебування. Указ 1876 року забороняв також будь-які театральні вистави українською мовою; тільки постанова 1881 року уможливила існування українського театру, хоча він був дуже загальмований у своєму розвитку також різними докучливими цензурними приписами. Перша українська мандрівна трупа виникла в Києві в 1881 році завдяки турботам українського поета й драматурга Михайла Старицького і групи таких талановитих акторів і почасти також драматургів, як М.Кропивницький, три брати Тобілевичі, відомі під театральними іменами Садовського, Саксаганського і Карпенка-Карого, а також пані Марія Заньковецька, Затиркевич та інші. Завдяки їхній прекрасній організації, докладному вивченню українського народного життя і темпераментній, а в декого, як-от у пані Заньковецької, просто геніальній грі трупа штурмом завоювала собі загальні симпатії, досягла великих

успіхів не тільки в Україні, але й у найбільш вимогливих столицях, Москві й Петербурзі. Мандрівка цієї трупи найважливішими російськими й українськими містами іноді була схожа на тріумфальну процесію; чарівність і милозвучність українського слова й української пісні пробуджували симпатії і прихильність також і до національного руху українців. До цього ще слід додати, що цензура, не дозволяючи українській трупі допускати до вистав ані перекладних історичних п'єс, ані п'єс з життя інтелігенції, формально примушувала її створювати свій оригінальний репертуар і обробляти при цьому винятково мотиви з українського селянського життя. Так трапилося, що український театр через кілька років мав у своєму розпорядженні єдиний у своєму роді репертуар народних п'єс, котрий у своїх найкращих п'єсах, особливо в драмах М.Кропивницького й Карпенка-Карого, подає грандіозно побачену і проникливо вивчену картину українського селянського життя за останні півсторіччя, якою не володіє в такому багатстві і повноті реалістичних образів жодна слов'янська нація. В останні роки тиск цензури поступово полегшився, театральний рух поширився, виникли численні трупи усе меншого значення, проте головна трупа, на чолі якої все ще стоять брати Тобілевичі, продовжує утверджувати себе на провідних позиціях.

Переклав і підготував до друку Богдан ТИХОЛОЗ

FOUR LITTLE-KNOWN WERKS OF IVAN FRANKO

Mykola LENKYU

*Ivan Franko National University of Lviv Philology Department
Universytetska st., 1, UA-79000 Lviv, Ukraine*

This published works returns to the scientific circulation the unknown Franko's reviews not included into the writer's collection in 50 volumes. Articles elucidate Franko's reception of the Ukrainian historical-literature process.

Key words: review, historical-literature observation, literature portrait, reception, national identity.

Стаття надійшла до редколегії 15.01.2004
Прийнято до друку 20.05.2004